

Særlov for kvaksalvere i Sønderjylland 1920-1935

af ANDREAS JOHANSEN

I 1920 var kvaksalveri forbudt i Danmark, men lovligt i Tyskland. Da en del kvaksalvere i Nordslesvig levede af dette hverv, blev der ved Genforeningen indført en særlov gældende for Sønderjylland, der gav herboende kvaksalvere mulighed for at søge tilladelse til at fortsætte deres arbejde. De fleste ansøgere fik afslag, hvilket medførte en kraftig befolkningsreaktion. Artiklen bygger på et stort materiale fra ministerier, Sundhedsstyrelsen og sønderjyske amtsarkiver og belyser et hidtil ubeskrevet kapitel i historien om dilemmaet mellem tysk og dansk lovgivning efter Genforeningen. Kvaksalversagerne var medvirkende årsag til, at Danmark fik en ny lægelov i 1935, hvorefter kvaksalveri blev tilladt.

Ved Genforeningen skulle dansk lovgivning indføres i »de nyindlemmede landsdele«. Det var regeringens intention, at Sønderjylland skulle indgå i Kongeriget uden at bevare noget provinsielt præg. Dette stødte imidlertid på vanskeligheder, fordi de tyske ordninger på visse områder ikke kunne afvikles fra dag til dag uden skade for den sønderjyske befolkning. Dét førte på flere områder til, at der blev indført særlove i landsdelen, og i sidste ende førte det ofte til, at dansk lovgivning tog den tyske lovgivning til sig. Således også når det gjaldt kvaksalveri, hvilket hidtil ikke er beskrevet i litteraturen.¹

Det væsentligste spørgsmål, regeringen skulle tage stilling til på sundhedsområdet, var hvilke betingelser lægerne i området skulle opfylde for kunne fortsætte deres arbejde. Alle lægerne var uddannet i Tyskland. De havde tysk autorisation, men skulle nu søge om dansk autorisation. Da nogle ikke var ønskede i Danmark af nationale årsager, gav det regeringen en del problemer.²

Et andet for regeringen væsentligt spørgsmål var, hvorledes man skulle forholde sig til kvaksalverne i landsdelen. En kvaksalver er en person, der uden lægeautorisation tager syge i kur. Kvaksalveri var forbudt i Danmark, men tilladt i Tyskland. Det betød, at regionens kurpfuschere (den tyske betegnelse for uautoriserede behandlere), der hidtil lovligt havde behandlet syge, ikke kunne fortsætte denne virksomhed efter Genforeningen, skønt virksomheden i flere tilfælde var familiens levebrød.

For at tilgodese disse personers interesser blev der indført en særlov gældende for Sønderjylland. Særloven gav dem mulighed for at søge tilladelse til at fortsætte deres virksomhed i landsdelen, en virksomhed der blev betegnet som kvaksalveri i den øvrige del af Danmark. Selv om kun 19 personer søgte om tilladelse, viste det sig hurtigt, at et afslag på fortsat virksomhed til en kvaksalver gav regeringen betydeligt større problemer end et afslag til en læge.

Ud fra sagsakter i Sundhedsstyrelsen, Justitsministeriet, Indenrigsministeriet, sønderjyske amtsarkiver, H. P. Hanssens privatarkiv og en række avisartikler undersøges omstændighederne ved særlovens tilblivelse, de 19 ansøgers uddannelse og personlige situation, sagernes udfald og konsekvenser. Ligeledes undersøges befolkningens reaktioner på afslagene, og hvilken effekt disse reaktioner fik på lovgivningen.

Tysk lovgivning før 1920

Den tyske næringslov fra juli 1900 (Gewerbeordnung) angiver i § 29, at udøvelse af sygdomsbehandling, også erhvervsmæssigt, er fri i Tyskland og ikke knyttet til en autorisation. Behandling af syge kunne således varetages af såvel autoriserede læger som af ikke autoriserede personer (kurpfuschere).

Der var dog visse begrænsninger for kurpfuschernes virksomhed. De måtte ikke betegne sig som læger eller anvende lignende titler. De måtte ikke varetage funktioner for stat og kommune eller behandle på statskontrollerede sygekassers og kommuners regning, og de måtte ikke behandle smitsomme sygdomme eller foretage vaccinationer. Geografisk var deres funktion begrænset til den kommune, hvori de boede.³ Herudover var der ingen funktionsmæssige begrænsninger. Kurpfuscherne praktiserede da også enhver form for behandling, inklusive operationer i narkose.

Personer, der ønskede at etablere en behandlervirksomhed, skulle blot anmelde dette til den lokale kredslæge, hvilket en del dog undlod. Kredslægen førte så et vist tilsyn med behandleren.

Behandling hos en kurpfuscher var på egen regning og risiko. Skade på liv og sundhed kunne straffes efter den almindelige straffelov. Som regel blev en kurpfuscher dog idømt en mildere straf end en læge for samme forseelse med den begrundelse, at kurpfuscheren ikke kunne forudsættes at have de fornødne kundskaber. Homøopati

blev betragtet som en speciel form for kurpfuscheri, men underlagt de samme regler.

Som helhed var såvel læger som patienter tilfredse med ordningen: »Lægerne havde et ubestridt privilegium og stod i højere anseelse hos publikum, end de gør nu. Publikum kunne give sig i kur hos kvaksalvere uden af hensyn til disse at være nødt til at skjule det for nogen.«⁴

Dansk lovgivning før 1920

Den danske lovgivning var betydeligt mere restriktiv. Ved Forordning af 4. december 1672 blev det bestemt, at kun »legitime promoti medici« (autoriserede læger) måtte behandle syge og varetage funktioner i overensstemmelse med denne profession. § 4 præciserede, at ingen bortset fra »promoti medici« måtte give eller ordinere medikamenter indvortes. Alle andre skulle afholde sig derfra, bortset fra »hvis vund-drik [drik anvendt som lægemiddel for sår, red.] for fald, stikken, huggen af bartskerne [barberkirurgerne, red.] indgives«. Forordningen blev overtrådt i udstrakt grad, hvorfor det i 1735 og 1778 ved rådstuplakater blev meddelt, at overtrædelse af forordningen var strafbar.

I 1794 kom der en let opblødning af reglerne i »Forordning angående Straf for Qvaksalvere, hvilke påtage sig at helbrede Sygdomme iblandt almuen, uagtet de er aldeles ukyndige i Lægekunsten«. Ikke lægelige personer, der havde erhvervet »sig udmærket kundskab og fortrinlig dueligheid i en eller anden del af lægekunsten, eller i at helbrede en eller anden sygdom«, kunne nu få tilladelse til at praktisere, såfremt de overfor amtmanden og en embedslæge kunne godtgøre, at de var i besiddelse af disse egenskaber.⁵

I perioden 1794-1887 fik ca. 30 personer tilladelse til at praktisere – næsten alle til at kurere knoglebrud og ledskred og til at årelade. De autoriserede benbrudslæger overtrådte imidlertid ofte deres bevilling, idet de også behandlede andre sygdomme.⁶

Hidtil havde reglerne været formuleret i forordninger og ved plakater, og først i 1854 kom der en egentlig lov på området. Heri blev straffen for kvaksalveri ansat til 100 Rdl. eller simpelt fængsel indtil fire måneder, i gentagelsestilfælde fængsel på vand og brød, hvis kuren direkte eller indirekte udsatte den syge for fare.

Loven omfattede i første omgang kun medicinsk behandling, mens der ingen var begrænsninger for kirurgisk behandling.⁷ Dette blev taget op i »Lov angående Barberernæringen samt Adgang til at årela-

de og kopsætte« af 30. januar 1861. Der krævedes nu borgerskab eller næringsbrev som barber for »at skære ligtorne, at opsætte knive og sakse, at falholde [sælge, red.] igler, samt til at sætte igler, anvende klysterer, pålægge plastre såvel som kolde og varme omslag og udføre andre lignende forretninger«. Alle måtte foretage kopsætning, hvorimod åreladning krævede, at man kunne godtgøre, at man havde udøvet »denne forretning« forud for lovens ikrafttræden, og for fremtiden skulle man bevise sin duelighed heri ved at aflægge en prøve for en af overkirurgerne i København eller en fysikus.⁸

Der var således en helt klar lovgivning med forbud mod kvaksalveri i Danmark i begyndelsen af 1900.

Omfanget af kvaksalveri i Nordslesvig før 1920

Sundhedsstyrelsen var allerede i 1918 opmærksom på, at der kunne opstå problemer med kvaksalverne i Nordslesvig. I et voteringsark står der den 9. december 1918: »Forhåbentligt bliver de kvaksalvere, som nu sidder i Sønderjylland og gør megen skade, hæmmede i deres virksomhed, når Sønderjylland bliver dansk«. Allerede kort tid efter krigsafslutningen blev de nordslesvigske kvaksalvere konsulteret af folk fra Danmark. Den 11. juni 1919 noteres i voteringsarket: »Det var ikke ilde, hvis man kunne fratage dem deres licens i Sønderjylland, hvis de misbruger den på denne side grænsen. Der findes jo nemlig nogle af vore værste kvaksalvere boende i Slesvig«.

Det Midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender forsøgte at nedtone problemet i et brev til Sundhedsstyrelsen: »Lægpraktikanter findes i Sønderjylland, dog er deres antal kun meget begrænset«. ⁹ Denne udtalelse var imidlertid langt fra sandheden; kvaksalveri var endog meget udbredt i landsdelen.

I medicinalberetningen for Vojens kommune for 1920 skrev A.H. Riiskjær (konstitueret kommunelæge i Vojens 1920-21): »Den sønderjyske befolknings, fra den gamle rigsdanske befolknings, afvigende karakter og tænkemåde vil formentlig endnu i nogen tid vanskeliggøre lægers virksomhed hernede, men særlige vanskeligheder og gener fremkommer ved den kvaksalverivirksomhed, som er så udbredt i de sønderjyske landsdele. Såkaldte dentister driver lægevirksomhed, og benbrudslæger og kloge mænd og kloge koner findes trindt omkring i alle brancher«. ¹⁰

Enhver egn havde sin kvaksalver, der ofte kun behandlede lokale

borgere og bekendte. Enkelte fik dog et så godt ry, at de startede en regulær virksomhed, der blev søgt af folk fra hele landsdelen. De fleste var homøopater. Andre anvendte specielle former for massage og elektromedicinske instrumenter, medens enkelte behandlede med røntgenstråler eller foretog endog store operationer i narkose.

Benbrudslægerne var en særlig gruppe behandlere. Omkring 1800 oprettedes en speciel uddannelse med afsluttende eksamen for »ledsættere« ved Kiels universitet. Uddannelsen, der ophørte omkring 1850, gav ret til, at man måtte behandle benbrud og ledskred. Den sidste bevilling blev givet i 1853 til Jørgen Paulsen (1812-1899) fra Kolsnap ved Haderslev. Hans søn, Jørgen Paulsen (1842-1913), der var oplært af faderen, fik i 1869 bevilling efter 1794-forordningen efter aflagt eksamen hos fysikus Madvig (Poul Anton Madvig, fysikus i Haderslev 1854-64 (afskediget), praktiserende læge i Haderslev 1854-99¹¹). Han oprettede et hospital i Vamdrup med plads til 30 patienter, hvor han behandlede alle slags sygdomme. Flere af hans brødre fungerede også som benbrudslæger, og deres børn igen førte, til stor tilfredshed blandt patienterne, arbejdet videre, nu dog uden bevilling.¹²

Det er på mange måder forståeligt, at kvaksalveri var så udbredt i regionen. Efter 1864 var befolkningen blevet vænnet til at søge behandling hos kurpfuscherne, hvilket jo var helt legitimt.

I hele Sønderjylland var der før Genforeningen kun ca. 60 læger, der helt overvejende havde praksis i de store byer, kun få var bosiddende i landdistrikterne. Der var således ofte langt til lægen og transportmulighederne var dårlige.¹³ Under 1. Verdenskrig blev lægemangelen i landsdelen forstærket, de fleste læger blev indkaldt til militærtjeneste, hvad der yderligere tvang befolkningen til at søge de uautoriserede behandlere.

Kvaksalverne havde høj status. Den lokale befolkning havde stor tillid til kvaksalveren, der jo ofte var en af deres egne. De talte egnens sprog og forstod landbefolkningens tankegang modsat nogle af lægerne, hvis akademiske tankegang ofte lå langt fra lokalbefolkningens, og desuden kunne de ofte hjælpe for en betaling, der var betydeligt ringere, end hvad lægen forlangte.¹⁴

Kvaksalvernes uddannelse

Der fandtes ingen formaliseret uddannelse for kurpfuschere. Mange var selvlærte. Jørgen Nielsen (1851-1916), gårdejer og musiker i Maj-

bøl på Als, skriver i sine erindringer: »Således blev min sygdom grunden til, at jeg ufrivilligt blev en søgt homøopatisk rådgiver i sygdomme hos mennesket. Ved efter gode skrifter og ved erfaring at have sat mig ind i kendskab af det menneskelige legeme, så jeg ved percussio, ancultation og palpation¹⁵ kunne bestemme sygdomme, kom jeg til at betragte de vidunderlige af zeller opbyggede menneskelige legemer«. ¹⁶

Nogle havde lært faget i familien, der i flere tilfælde havde været behandlere gennem generationer.

Andre havde på forskellig måde erhvervet et perifert kendskab til sygdomsbehandling, enten ved at arbejde på kursteder eller »heilklivnikker«, eller ved at følge kurser eller forelæsninger om sygdoms- og skadebehandling og operationer under sanitetstjeneste ved militæret.¹⁷

Udvidelse af den danske sundhedslovgivning til de sønderjyske landsdele

Udsigten til at dansk lov skulle indføres i Nordslesvig medførte naturligvis stor bekymring hos kvaksalverne i regionen. Allerede den 6. december 1918 (3 uger efter våbenstilstanden) spurgte P. Simonsen fra Haderslev Justitsministeriet, om hvorvidt lægpraktikanter, der praktiserede i Slesvig, også kunne praktisere, »når Slesvig kommer til Danmark«. Sundhedsstyrelsen fandt, at det endnu var for tidligt at udtale sig om dette.

I de følgende måneder lovede H.P. Hanssen ved møder i regionen, at alle, der havde haft et lovligt erhverv i tysk tid, kunne fortsætte dette efter Genforeningen, og så sent som den 21. november 1919 skrev Det midlertidige Sønderjyske Ministerium til flere behandlere: »Danmark tænker ikke på at forbyde Deres næringsvej«. ¹⁸

I 1918 nedsatte justitsministeren et udvalg i Sundhedsstyrelsen, der skulle tage sig af sagerne i forbindelse med udvidelsen af den danske sundhedslovgivning til Sønderjylland. Udvalget drøftede på et tidligt tidspunkt kvaksalvernes stilling. Notater fra møderne bærer imidlertid præg af, at man ikke tog problemet særligt alvorligt, bl.a. undersøgte man ikke, hvad kvaksalverne egentlig beskæftigede sig med. Man var klar over, at det var et kontroversielt område og ønskede formentlig ikke at genere de kommende nye landsmænd fra starten. Desuden var udvalget i tidnød. Den nye lov skulle være klar ved

Genforeningen, og arbejdet med lægernes autorisation blev prioriteret højere.¹⁹

Først var holdningen blandt udvalgets medlemmer, at kvaksalveri ikke havde nogen større betydning i Slesvig. I en indstilling til Justitsministeriet den 17. juni 1919 anbefalede formanden for Sundhedsstyrelsen, G. Tryde, at lægpraktikanterne (den officielt anvendte betegnelse for kvaksalverne) fik lov til at fortsætte deres virksomhed i Sønderjylland for deres livstid samt lov til at flytte rundt i Sønderjylland, men ikke til at flytte nord for grænsen mod Danmark.

I august 1919 anmodede Justitsministeriet styrelsen om at undersøge, efter hvilke regler lægpraktikanterne i Sønderjylland hidtil havde udøvet deres praksis. Det medførte en forespørgsel til Det midlertidige Ministerium for Sønderjylland, der som tidligere nævnt nedtonede problemet.

Få måneder senere fik styrelsen imidlertid underretning om, at tandteknikere udførte behandlinger i fuld bedøvelse. Sundhedsstyrelsen afgav herefter en ny indstilling til Justitsministeriet, hvor man anbefalede, at fuld bedøvelse kun måtte foretages af en læge.²⁰

Et væsentligt spørgsmål i drøftelserne var, fra hvilket tidspunkt dansk lov skulle være gældende i regionen. Forskellige skæringsdatoer blev diskuteret. Det midlertidige Sønderjyske Ministerium foreslog den 1. oktober 1919 eller den 1. oktober 1920. Dette ville imidlertid medføre, at nytillflyttede tysksindede læger og kvaksalverer, der etablerede virksomhed i perioden op til Genforeningen, kunne opnå tilladelse til at arbejde i Danmark. Sundhedsstyrelsens holdning var derfor, at den nye lov skulle være gældende fra våbenstilstandsdatoen (11. november 1918).²¹

Den 28. juni 1920 blev »Lov nr. 273 om Udvidelse af Sundhedslovgivningens Gyldighed til de sønderjyske Landsdele« vedtaget. Under fremlæggelsen af lovforslaget i Folketinget den 23. juni sagde justitsminister Rytter, at loven var udarbejdet i ministeriet af særlige sagskyndige »med største nøjagtighed«, og at man havde »tilpasset loven efter forholdene«.²²

Lovens § 1b lyder: »Personer, som ifølge hidtil gældende retsregler havde ret til at udøve virksomhed som lægpraktikanter i de sønderjyske landsdele, skal efter ansøgning, indgivet til justitsministeren inden en nærmere fastsat frist, kunne opnå tilladelse til fortsættelse af denne virksomhed indenfor de nævnte landsdele, for så vidt de inden 1. januar 1918 var bosatte indenfor landsdelene og drev den nævnte

virksomhed der. Under særlige omstændigheder kan denne tidsfrist dog fraviges«.

Selv om justitsministeren under fremlæggelsen sagde, at lovforslaget var udarbejdet med største nøjagtighed, var det først efter vedtagelsen, at man fik et reelt kendskab til, hvor omfattende kvaksalverivirksomheden i Sønderjylland var. Fra amtslæger og andre fik man nu oplysninger om, at kvaksalverne behandlede både gonorrhé, difteritis og tuberkulose, akut blindtarmsbetændelse, brugte røntgenstråler og udførte operative indgreb i fuld narkose.

Sundhedsstyrelsens holdning ændredes nu ganske radikalt. I et brev den 9. september 1920 skrev styrelsen til Justitsministeriet: »Men efter Sundhedsstyrelsen ved besøg i Sønderjylland og ved meddelelser fra læger dér samt gennem avisreklamer har fået sikkerhed for, at lægpraktikantuvæsenet netop spiller en ret betydelig rolle, må den anbefale, at der træffes foranstaltninger mod, at dette uvæsen får lov til at bestå helt uantastet og mulighed for endog at brede sig«. Styrelsen anbefalede nu, at ansøgninger om licens skulle indeholde 1) nøjagtige oplysninger om hvilke sygdomme vedkommende mente at kunne behandle, 2) hvilken uddannelse ansøgeren havde og 3) indenfor hvilket område vedkommende ønskede at udøve sin virksomhed. Der ville ikke blive givet tilladelse til at behandle kønssygdomme eller smitsomme sygdomme, der faldt ind under »Lov om Foranstaltninger mod smitsomme Sygdommes Udbredelse«, ligesom det heller ikke ville være tilladt uden assistance af en autoriseret læge at foretage behandlinger, som krævede »almindelig eller lokal bedøvelse af patienten«.²³

Justitsministeriet udfærdigede herefter et oplæg til en »Bekendtgørelse om Udøvelse af Virksomhed som Lægpraktikant i de sønderjyske Landsdele«, der blev sendt til amtskontorer og amtslæger i Sønderjylland til udtalelse.

Amtsassessor Smidt i Haderslev amt svarede: »Det er selvfølgelig det bedste, om publikum søger lægehjælp hos læger, men da lægerne ofte ifølge sygdommens natur ikke kan hjælpe, eller virkningen af den anvendte behandlingsmåde først indtræder efter længere tid, som de utålmodige patienter ikke afventer, og da læger kan tage fejl eller opnå et så dårligt resultat, at lægfolk kan se det, så er det naturligt, at de syge søger helbredelse hos andre personer, om hvem de tror, at de kan hjælpe. Lige så urigtigt det ville være at bedømme en læge efter en enkelt fejlagtig behandling, lige så urigtigt er det efter

min mening at bedømme en lægpraktikant på denne måde. Her i amtet har vi hverken særlig celebre lægpraktikanter, men ej heller nogen almen farlig kvaksalver«. Amtsassessoren mente dog, at behandling af patienter for sygekassens regning skulle være udelukket, og det skulle være påbudt at føre bog over patienterne og behandlingsmåden.²⁴

Amtslægen i Haderslev, H. Aa. Refslund, var i høj grad forbavset over amtsassessorens udtalelser. I et brev til Justitsministeriet skrev han: »Det forekommer mig, at han ser alt for lyst på homøopatiens resultater«. Amtslægen gav herefter eksempler på, at en kvaksalver havde behandlet akut blindtarmsbetændelse samt kønssygdomme. Han sluttede dog med: »Til trods for at kvaksalverens virksomhed således ikke er ufarlig, så tror jeg dog, at det ville være faktisk urigtigt, fuldstændigt at nægte ham tilladelsen«. I brevet foreslog amtslægen en række ændringer til det udsendte oplæg, blandt andet skulle det ikke være kvaksalverne tilladt at udøve fødselshjælp eller at behandle sygdomme i de kvindelige kønsorganer, i særdeleshed ikke at foretage gynækologisk undersøgelse. Endvidere skulle røntgen- og radiumbehandling og kirurgisk virksomhed være forbudt, ligesom det ikke skulle være tilladt at give narkose eller at behandle patienter med hypnose.

Sundhedsstyrelsen fulgte amtslægens forslag i vid udstrækning. Den anbefalede dog, at visse lægpraktikanter fik tilladelse til at foretage »ledsætning, indretning og bandagering af benbrud, hvilket er kirurgisk virksomhed«, hvorimod egentlig operativ virksomhed skulle være forbudt.²⁵

Den 30. marts 1921 udkom »Bekendtgørelse om Udøvelse af Virksomhed som Lægpraktikant i de sønderjyske Landsdele«. §1 slog fast, at personer, der allerede havde fået meddelt tilladelse til fortsat virksomhed, kunne fortsætte arbejdet, dog med visse begrænsninger: Det var forbudt at betegne sig som læge og at reklamere for virksomheden ved skiltning eller annoncering. Virksomheden måtte kun udøves som konsultation i lægpraktikantens konsultationslokale. Praktikanten måtte ikke behandle smitsomme sygdomme, kvindesygdomme, sindssygdomme, udføre operativ virksomhed, fødselshjælp, røntgen- og radiumbehandling eller foretage bedøvelse. Praktikanten måtte ikke udstede recepter. Virksomheden måtte ikke uden tilladelse fra Justitsministeriet flyttes uden for den kommune, hvori den blev drevet ved bekendtgørelsens ikrafttræden. Virksomheden måtte kun

udøves af lægpraktikanten personligt. Der skulle føres bog over patienter og anvendte behandlingsmåder. Ugentligt skulle patienternes navne, alder, bopæl, sygdommens art og anvendt behandlingsmåde indberettes til kredslægen.²⁶

Denne betænkning blev let modereret den 12. september 1922. Det blev nu tilladt at skilte med navn, stilling som lægpraktikant og træf-tetid ved bopælen eller konsultationslokalet.

Desuden blev det tilladt at aflægge sygebesøg, såfremt man havde fået tilladelse til dette fra Justitsministeriet, og endelig skulle patienternes navne kun oplyses under særlige omstændigheder efter kredslægens forlangende.²⁷

De endelige regler for kvaksalvernes virksomhed forelå således først mere end to år efter Genforeningen.

Ansøgninger

Justitsministeriet modtog i alt 19 ansøgninger om tilladelse til fortsat virksomhed som lægpraktikant i Sønderjylland (otte fra Haderslev amt, fire fra Sønderborg, fire fra Tønder og tre fra Aabenraa amt). Herudover indkom der ca. 30 ansøgninger om tilladelse til at importere homøopatiske og andre midler (radiumholdigt mineralvand, vulkanslam og lignende) til behandling af engelsk syge, urinvejslidelser og hudsygdomme. Så sent som i 1926 kom der en ansøgning fra en dame om tilladelse til, at en række ikke navngivne kvinder måtte tage børn med rakitis [engelsk syge, red.] i behandling.²⁸ Der er næppe tvivl om, at disse ansøgere også drev kvaksalveri. Dette er dog ikke undersøgt nærmere i det aktuelle materiale.

Antallet af ansøgere siger intet om kvaksalveriets udbredelse i regionen. Der var betydeligt flere, men mange undlod formentlig at søge licens, fordi de kun behandlede venner og bekendte, andre måske fordi de ikke kendte loven.

Ansøgninger om tilladelse til virksomhed som lægpraktikant skulle sendes til justitsministeren. Justitsministeriet indhentede udtalelser om ansøgeren og dennes virksomhed hos amtslægen, amtmanden og politiet samt i visse tilfælde hos den lokale lægekredsforening. Sagen blev herefter overgivet til et tre-mands udvalg under Sundhedsstyrelsen med styrelsens formand, G. Tryde, som formand. Udvalget koordinerede de indhentede oplysninger og udfærdigede en indstilling til afgørelse i ministeriet.

Ud over rent faglige spørgsmål, såsom uddannelse, hidtidig virksomhed og eventuelle tidligere retssager, skulle instanserne vurdere, om virksomheden var af afgørende økonomisk betydning, eventuelt eneste indtægtskilde for ansøgeren, og om bopælskriteriet var opfyldt (ansøgeren skulle være bosat og have drevet sin virksomhed i Sønderjylland før 1. januar 1918).

Kvaksalverne havde gennem løfterne fra H. P. Hanssen og Det midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender fået det indtryk, at de uden større problemer ville få lov til at fortsætte deres arbejde.

De, der havde funktionen som bierhverv, accepterede i de fleste tilfælde umiddelbart et afslag. De, der levede af virksomheden, var imidlertid stærkt utilfredse med et afslag. De sendte derfor ofte en ny ansøgning med nye oplysninger, ofte vedlagt anbefalinger fra fremtrædende enkeltpersoner eller befolkningsgrupper. Sagen blev herefter behandlet igen fra bunden med det resultat, at nogle sager trak ud i flere år.

Flere ansøgere rejste efter gentagne afslag til Tyskland, hvor de kunne fortsætte deres arbejde som kurpfuschere. De fleste sager blev afsluttet i 1921-22. Én sag sluttede i 1923, da ansøgeren døde. En anden stoppede brat i 1927 af ukendt årsag. Den sidste sag blev først afsluttet i 1934.

Tilladelser

Af de 19 ansøgere fik fem tilladelse til fortsat virksomhed som lægpraktikant i de sønderjyske landsdele. Fire fik tilladelsen i 1921, én i 1934.

Tre ansøgere, en far og to sønner, var ud af en kendt familie, der havde fungeret som benbrudslæger og ledsættere i Kolsnap siden begyndelsen af 1800.²⁹

Jes Jensen Paulsen, født 1848 i Kolsnap. Han havde lært faget af sin far, Jørgen Paulsen (1812-1899). Jes Paulsen havde drevet en lille gård, samtidig med at han hjalp faderen, men fra 1913 levede han af at være benbrudslæge i Kolsnap. Han var en kendt mand med et godt ry på egnen.

Amtslægen anbefalede tilladelse, men gjorde opmærksom på, at Jes Paulsen havde fået en bøde for en fejlbehandling. Amtsassessoren anbefalede indtrængende. Han skønnede, at bøden ikke var tilstrækkelig grund til at nægte tilladelse: »Enhver som behandler folk for

Brødrene Jørgen (tv) og Nis Paulsen (th) samt deres far Jes Jensen Paulsen var en kendt familie, der havde fungeret som benbrudslæger og ledsættere i Kolsnap siden 1800. Alle tre søgte om tilladelse til fortsat virksomhed som lægpraktikant. De fik tilladelserne i foråret 1921. Nis fik dog afslag i første omgang, men lokale borgere klagede til Justitsministeriet, hvorefter der blev givet tilladelse på betingelse af, at han ikke udvidede sin kundekreds. Foto: Privat.

sygdomme, kan komme for skade at stille fejldiagnose eller anvende en fejlterapi«.

I Sundhedsstyrelsen var holdningen delt på grund af den tidligere dom og Paulsens alder. Det endte dog med, at man anbefalede tilladelse: »Da manden er 72 år, vil han næppe længe gøre synderlig fortræd«. Den 20. april 1921 fik han Justitsministeriets tilladelse til at fortsætte sin virksomhed som lægpraktikant, idet han dog kun måtte behandle simple benbrud, ledskred og forstuvninger.³⁰

Jørgen Paulsen, født 1882 i Kolsnap, søn af Jes Jensen Paulsen. Han havde lært faget af sin far og fungerede som benbrudslæge i Rødekro fra 1913. I maj 1920 flyttede han til Tønder, hvor han behandlede ledskred og ukomplicerede benbrud. Virksomheden var hans eneste indtægtskilde. I perioden juni-november 1920 havde han en indtægt på 2.910 kr.

Amtslægen kunne ikke anbefale tilladelse. Han mente, at bopælskriteriet ikke var opfyldt, fordi Jørgen Paulsen først flyttede til Tønder i 1920. Politimesteren anbefalede. Sundhedsstyrelsen kunne ikke anbefale; man fandt, at bopælskriteriet ikke var overholdt, og undrede sig desuden over, at Paulsen kunne tjene så mange penge som benbrudslæge: »Eftersom antallet af disse lidelser da måtte være usædvanligt stort i hans virkeområde, er der tvivl om, at en del af de opgivne patienter har lidt af andre sygdomme«. Paulsens regnskaber viste imidlertid, at han ikke behandlede andet end benbrud og ledscred.

Justitsministeriet gav Jørgen Paulsen tilladelse til at fortsætte sin virksomhed som lægpraktikant den 30. marts 1921 »med den særlige begrænsning, at det kun skal være Dem tilladt at behandle ukompligerede benbrud og luxationer [ledscred, red.]«. ³¹

Nis Paulsen, født 1875 i Kolsnap, ligeledes søn af Jes Jensen Paulsen. Amtslægen kunne ikke anbefale: »Han har ingensinde drevet selvstændig virksomhed som lægpraktikant, men kun bistået faderen. Han er en kraftig mand i sin bedste alder, der med lethed vil kunne tjene til sit udkomme på anden måde«. Sundhedsstyrelsen anbefalede afslag. Som følge af en varm anbefalingsskrivelse fra amtsassessoren i Haderslev blev sagen imidlertid returneret fra Justitsministeriet med anmodning om, at den blev genovervejet. Sundhedsstyrelsen ændrede nu holdning og anbefalede tilladelse til fortsat virksomhed: »Man kan næppe behandle ham væsentligt anderledes end faderen«. Den 23. maj 1921 fik Nis Paulsen tilladelse til at behandle simple benbrud og ledscred.

I 1922 søgte Nis Paulsen om tilladelse til at flytte sin virksomhed fra Kolsnap til Vojens; han ønskede at gifte sig og kunne ikke finde en bolig i Kolsnap. Amtslægen fandt ingen anledning til, at ønsket blev efterkommet: »Der er ingen trang til at få en lægpraktikant i Vojens, hvor der bor en dygtig læge«. Justitsministeriet gav i første omgang afslag, men efter en henvendelse fra lokale borgere fik Nis Paulsen den 22. august 1922 tilladelse på betingelse af, at han ikke udvidede sin kundekreds ud over dens nuværende område. I 1923 søgte han om tilladelse til at aflægge sygebesøg, hvad broderen i Tønder havde fået. Dette blev afslået som følge af en kraftig protest fra amtslægen. ³²

Christian Hansen Damm, født 1853 i Gejlå. Han startede en homøopatisk praksis i Gejlå i 1877. I 1885 fik han en »praktisk uddannelse i homøopatisk sygebehandling« i Flensborg. Fra 1886-88 virkede han

som homøopat i Ballum og fra 1888-1906 i Neumünster, hvor han tjente en formue. I 1906 flyttede han til Haderslev og i 1907 til Skærbæk, hvor han levede af pengene. Han investerede hele sin formue i aktier i Privatbanken i Haderslev, og da den gik fallit i 1915, mistede han alle sine penge. Han startede derfor en homøopatisk praksis i Skærbæk, som han levede af. Amtslægen anbefalede – under hensyn til Damms alder – tilladelse på betingelse af, at »han ikke selv dispenserer lægemidler«. Kommunerådet og politimesteren anbefalede også. Sundhedsstyrelsen var positiv: »Den gamle mand gør næppe længe skade«. Justitsministeriet gav den 30. marts 1921 Hansen Damm tilladelse til at fortsætte sin virksomhed med den begrænsning, at han ikke måtte udstede recepter.

Hansen Damm skrev nu til ministeriet: »Forbudet ophæver tilladelsen, hvorledes skulle jeg kunne praktisere og helbrede mine patienter uden midler«. Han bad om tilladelse til at udskrive homøopatisk medicin »om også kun fra 5. potens opad, der jo kendes uden nogen fysiologisk virkning og er totalt uskadelig«. Da anmodningen blev afvist, udleverede Hansen Damm selv medicinen.

Den 19. februar 1921 holdt han konsultation i Holsted, hvor han udleverede medicin til patienter. Han blev derfor anklaget for kvak-salveri og ulovlig medikamenthandel og blev ved retten i Ribe den 14. maj 1921 idømt en bøde på 100 kr. Politimesteren henstillede dog i sin rapport til Justitsministeriet, at der under hensyn til Hansen Damms økonomiske stilling blev givet ham tilladelse til at udstede recepter fremover, hvad amtslægen nu også anbefalede i en supplerende skrivelse. Sundhedsstyrelsen ville dog af »principielle grunde« ikke ændre beslutningen.³³

Johannes Harbeck, født 1888 i Rendsborg. Han havde lært homøopatisk sygdomsbehandling af sin svigerfader, J.F. Petersen, der havde været homøopat i Haderslev i 35 år, og havde desuden fulgt et 1-årigt kursus for naturlæger i Berlin. Han behandlede kun med homøopatisk medicin og havde et godt samarbejde med både sygehuset og byens læger.

På en forespørgsel i 1919, om han fortsat kunne drive sin virksomhed efter Genforeningen, svarede Det Midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender »at man fra dansk side i princippet agter at anerkende alle for tiden udøvede næringsveje i Sønderjylland«. Amtet anbefalede kraftigt tilladelse til fortsat virksomhed. Amtslægen

Johannes Harbeck var homøopat i Haderslev. Han fik endelig dansk licens i 1934 ovenpå en meget lang og dramatisk sag, som nåede helt til Folketinget. Det er formentlig ikke tilfældigt, at Harbeck fik meddelt sin tilladelse et halvt år før den nye lægelov trådte i kraft. En lov, som tillod lægpraktikant-behandling i hele landet. Foto: Privat.

fremlagde to tilfælde, »der kunne være blevet skæbnesvangre for patienterne«, men fandt dog, at det ville være »taktisk urigtigt at afslå en tilladelse«. I 1923 anbefalede amtslægen dog en tilladelse gældende for 10 år. Sundhedsstyrelsens indstilling var negativ.³⁴

Den 13. maj 1921 fik Harbeck afslag fra Justitsministeriet. Det medførte omgående en kraftig reaktion fra egnens borgere. En kreds af byrådsmedlemmer, sognerådsformænd, forretningsføreren for sygekassen og en rigsdagsmand (Chr. Lageri) skrev et brev til minister H.P. Hanssen »til brug ved en fornyet ansøgning om tilladelse at meddele ansøgeren det vidnesbyrd, at han er en meget skattet praktikant og i enhver henseende en hæderlig mand, der har omfattet sin virksomhed med nidkærhed og stor interesse til lægedom og glæde for en mængde mennesker«. Brevet var vedlagt en liste over sygehistorier fra patienter, som Harbeck havde helbredt efter virkningsløs behandling hos egnens læger. Samtidig forelagde de sønderjyske folketingsmænd sagen for justitsministeren. Sagen blev genoptaget, og Harbeck fik den 8. juni 1921 tilladelse til at fortsætte sin virksomhed til en endelig afgørelse forelå.³⁵

Det var forbudt homøopaterne at udskrive recepter. Harbeck arrangerede sig derfor med en kollega i Flensborg, Schröther, således at Harbeck undersøgte patienterne og stillede en diagnose, hvorefter journalen blev sendt til Schröther, der så ordinerede medicinen og udskrev recepten. Til en politirapport oplyste Harbeck, at han ikke tog honorar, det blev fastsat og modtaget af Schröther, der betalte Harbeck for hans ulejlighed. I 1924 overvejede Sundhedsstyrelsen at

rejse tiltale mod Harbeck, der havde tilset et barn, som døde efter behandling med tabletter ordineret af Schröther. En laboratorieundersøgelse viste imidlertid, at tabletterne kun indeholdt mælkesukker, hvorefter sagen blev opgivet.³⁶

De følgende år modtog Sundhedsstyrelsen talrige skrivelser fra ledende borgere på egnen med kraftige opfordringer til at tage hensyn til »befolkningens ønsker og berettigede krav«. Diskussionen kom efterhånden til at dreje sig om, at Harbeck fra tysk tid havde »en velerhvervet rettighed« til at fungere som behandler. Styrelsen fandt imidlertid ikke dette argument holdbart, idet alle og enhver i Tyskland havde ret til at behandle. Desuden kom der mange positive udtalelser fra patienter behandlet af Harbeck. En 45-årig kvinde med rygsmærter var gennem længere tid blevet undersøgt hos sin læge, der ikke kunne finde en forklaring på smerterne. Harbeck anbefalede kvinden undersøgt hos en gynækologisk specialist, der fandt en meget stor svulst i patientens underliv. En kvinde havde uden bedring fået ordineret medicin for blodmangel på grund af træthed hos sin egen læge. Harbeck anbefalede, at hun blev undersøgt på sygehuset på mistanke om en svulst i maven. Dette blev bekræftet.

Fra amtslægen kom der enkelte negative udtalelser, men det gav undertiden Sundhedsstyrelsen endnu større problemer. Således behandlede Harbeck en mand med et sår, der viste sig at være forårsaget af syfilis. Styrelsen fandt det ikke klogt at gøre mere ved sagen, da en amtslæge for nylig og en gynækologisk specialist for et par år siden havde overset en tilsvarende lidelse.³⁷

I 1927 gik et nyoprettet »Udvalg til Værn om Homøopathernes Rettigheder i Sønderjylland« i Haderslev kraftigt ind i debatten til fordel for Harbeck med læserbreve og møder med ministre og Sundhedsstyrelsen.³⁸ Sundhedsstyrelsen følte sig efterhånden meget presset. Harbecks sag kom op i Folketinget, og i 1927 mente styrelsen, at sagen burde afgøres ved en domstol. Man var bange for at komme i en uheldig stilling, såfremt sagen kørte af sporet: »Så vil Sundhedsstyrelsen blive ganske kompromitteret, såfremt ministeriet under pres af de sønderjyske folketingsmænd (statsministeren er selv folketingsmand i Sønderjylland) giver d'herrer tilladelse«.

Sundhedsstyrelsen så egentlig ganske positivt på Harbeck, men hans sag gav problemer. Han havde i flere tilfælde sendt skrivelser til styrelsen sammen med tre andre behandlere (Lehmann Hansen Schødt, Kjeld Petersen Oxen og Hans Hansen Voigt), som alle havde

været straffet for deres virksomhed. Harbecks sag blev derfor behandlet på linje med de øvriges. Navnlig blev hans sag knyttet tæt til Lehmann Hansen Schødts sag gennem »Udvalget til Værn om Homøopaternes Rettigheder i Sønderjylland«, hvad der ikke var til Harbecks fordel. I 1921 havde de fire samlet haft foretræde for Kongen, for justitsministeren, og givet møde i Sundhedsstyrelsen. I et notat fra mødet i styrelsen anføres: »Harbeck er en ganske pæn, sympatisk mand, som vi har været nærved at gå med til engang, og jeg kan ikke nægte, at jeg synes, at det er lidt synd for manden, hvis eneste fejl består i, at han skal have miskendt en appendicitis [blindtarmsbetændelse, red.] (hvad mange læger har gjort)«. De tre øvrige blev betegnet som farlige og umulige. Sagen fortsatte med uændret intensitet til den 29. juni 1934, hvor Harbeck fik tilladelse til at udøve virksomhed som lægpraktikant i de sønderjyske landsdele.³⁹

Den 14. marts 1934 var en ny lægelov, der tillod uautoriseret behandling af syge, blevet vedtaget. Loven trådte i kraft den 1. januar 1935. Det er formentligt ikke tilfældigt, at Harbeck fik meddelt sin tilladelse et halvt år før den nye lovs ikrafttræden.

Afslag

I Haderslev amt fik følgende afslag:

Lehmann Hansen Schødt, Haderslev, født 1875 i Ballum. Schødt var maler af profession med behandlervirksomheden som bierhverv indtil 1913, hvorefter han fungerede som fuldtidsbehandler. Han angav, at han havde aflagt eksamen som homøopat i 1911 i Berlin, hvorefter han startede praksis i Hvidding. For at undgå tysk militærtjeneste flyttede han i 1916 til Fredericia, hvor han i 1920 blev anklaget for kvaksalveri. Af retsbogen fremgår det, at han behandlede indvendige sygdomme og hudsygdomme efter homøopatiske principper, samt gynækologiske sygdomme efter Thure-Brandts princip, som er en kraftig, samtidig ind- og udvendig massage af livmoderen. En række tidligere patienter blev ført som vidner. En kvinde, der af sin læge var blevet anbefalet operation for underlivssygdom, behandlede han med massagekure efter Thure-Brandts princip, idet han mente, at livmoderen lå forkert. Pris 6 kr. En kvinde med kraftige menstruationssmerter blev behandlet med daglig massage af underlivet i 21 dage. Hun betalte 4 kr. for massagen og 10 kr. for et pulver mod hovedpine. En mand med en »nervøs lidelse

i næsen og vegetationer i næsen« blev behandlet med 15 pulvere, der skulle tages i nummereret rækkefølge.

Schødt brugte forskellige pulvere, som han selv blandede af 100 forskellige stoffer. Pulverne blev markeret med et nummer. Han havde ingen fortegnelse over pulverne: »Jeg har det hele i hovedet«. Under retssagen kunne han dog ikke huske, hvilket pulver det enkelte nummer repræsenterede, og han angav forskelligt pulverindhold for samme nummer ved efterfølgende afhøringer, hvilket han undskyldte med nervøsitet. Han blev idømt en bøde på 200 kr.

Efter retssagen i 1920 flyttede Lehmann Schødt til Haderslev, hvor han søgte tilladelse til fortsat virksomhed som lægpraktikant. Amts-assessoren anbefalede, medens alle øvrige instanser frarådede. Den 16. marts 1921 fik han afslag på sin ansøgning på grund af den tidligere dom, de useriøse, farlige behandlingsmetoder, og fordi bopælskriteriet ikke var opfyldt.⁴⁰ Umiddelbart efter afslaget søgte han igen. Da denne ansøgning også endte med et afslag, anmodede flere af Schødts tilhængere, med henvisning til at »han er søn af agtværdige forældre, har været en flink og dygtig elev i skolen og er kendt som en brav og hæderlig mand«, ministeren for Det midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender, H.P. Hanssen, om, at Schødt fik tilladelse. Efter megen diskussion i Sundhedsstyrelsen fik han den 17. juni 1921 endnu engang afslag.⁴¹

I august 1921 kom der så igen en ny ansøgning fra Lehmann Schødt, nu vedlagt 4000 underskrifter, med anbefaling fra borgere i Haderslev og omegn. Sagen blev igen forelagt alle instanser. Amtslægen henviste til retssagen fra Fredericia og skrev: »Iflg. domsudskrift synes hele virksomheden at være humbug«. Som flere gange tidligere blev der givet afslag.⁴²

Trods de mange afslag fortsatte Schødt uændret med at behandle patienter. Da apotekerne fik pålagt, at de ikke måtte udlevere medicin på recept udstedt af kvaksalvere, fik han kollegaen, Schröther i Flensborg, til at skrive recepterne. Dette blev forelagt Sundhedsstyrelsen i november 1926. Man forlangte nu, at Schødt gennem amtslægen skulle dokumentere, at han havde taget lægeeksamen i Tyskland. Amtslægen foretog sig ikke noget. Styrelsen undrede sig: »Der synes at være en eller anden grund til, at man ikke skrider ind mod Schødt. Han ejer en hel del ejendomme i Haderslev. Patienter søger ham fra hele Jylland, kommer endog i ruteautomobil fra Skive«. Det viste sig dog senere, at styrelsen havde glemt at sende brevet til amtslægen.⁴³

Akterne slutter i januar 1927, hvor Sundhedsstyrelsen anmodede statsadvokaten i Sønderborg om at foranledige en undersøgelse og et eventuelt sagsanlæg mod Schødt. Udfaldet af denne undersøgelse kendes ikke, men Schødt blev boende i Haderslev og er i Haderslev bys vejvisere opført som homøopat hvert år til efter 1936, hvor en ny lov var gældende.

Kristen Petersen, Haderslev, arbejdede som tandtekniker med homøopati som bierhverv. Sundhedsstyrelsen fandt, at det var »uheldigt at sammenblende de to ting« og anbefalede i første omgang afslag på begge dele. Efter en henvendelse fra amtslægen fik han imidlertid tilladelse til at fortsætte som tandtekniker, men ikke tilladelse til at fungere som lægpraktikant.⁴⁴

Gustav Adolf Voss, Haderslev, født 1869 i Hamburg am Rhein. Han virkede som magnetisør og homøopat fra 1908 i Neumünster. Den 1. juli 1918 kom han til Haderslev for at tage sig af sine gamle svigerforældre. I ansøgningen angav han, at svigermoderen på 89 år »vil komme til at ligge den danske stat til byrde«, hvis han fik afslag. Svigermoderen døde imidlertid få dage efter ansøgningen blev skrevet. Den 21. marts 1921 fik han meddelt afslag efter indstilling fra alle instanser.⁴⁵

Dorthe Frank, Ustrup, født 1862. Hun var husbestyrerinde og drev en mindre virksomhed som ledsætter (benbrudslæge) i Rødding. Den 1. oktober 1918 flyttede hun til Ustrup kommune. Hun havde lært faget af sin far, der var smed. Hun mente, han havde været et års tid i København for at »lære at være dyrlæge«. Alle instanser frarådede tilladelse. Amtslægen tilføjede i sin indstilling: »Hun vil vist også sagens fremskaffe beviser fra kommunens spidser, deri at hun har virket til beboernes tilfredshed. Sønderjyderne er nu engang ikke opfyldte af særlig autoritetstro, og alt det, der ikke nyder anseelse hos autoriteterne, står af samme grund ofte højt hos befolkningen«. Amtslægen gjorde desuden opmærksom på, at befolkningen nok foreløbig alligevel ville benytte Dorthe Frank og andre kvaksalvere i smug: »Den vil holde op dermed, når den medicinske videnskabs midtpunkt rykker den nærmere på livet, idet godt kvalificerede sygehuslæger her, som i det øvrige Danmark, overtager sygehusenes ledelse«. Den 25. februar 1921 fik hun meddelt afslag. I 1927 søgte Dorthe Frank igen om tilladelse, men fik atter afslag.⁴⁶

Helene Harbeck, Haderslev, født 1884 i Flensborg, gift med Johannes Harbeck. Hun havde lært faget af sin far, men havde ikke fungeret i årene op til 1920. Nu ville hun gerne begynde igen, for at kunne hjælpe manden ved sygdom og bortrejse. Den 13. maj 1921 fik hun afslag på ansøgningen.⁴⁷

Sønderborg amt

Magdalene Gunnensen, Sønderborg, født i Egersund 1849, enke i 34 år. Hun havde praktiseret homøopati i 38 år og tjente 7-8 kr. om dagen (2-3 kr. pr behandling). Der var almindelig tiltro til hende på egnen. I politirapporten blev hun anbefalet af flere borgere i byen. Én mente dog, at det var samme slags medicin, hun brugte hver gang: »men hjælper, det gør det!«. Politimesteren kunne ikke anbefale på grund af »høj alder og åbenbar affældighed«. Amtslægen, H. Varming, var ligeledes mod en tilladelse: »Hun benytter så at sige udelukkende homøopatiske midler i meget stærk fortynding, så stærk, at de umuligt kan udøve nogen virkning, langt mindre gøre skade, men hun er ganske uvidende, kan ikke stille diagnoser, påtager sig behandling af sygdomme, som hun absolut skulle holde sig fra, således behandler hun syfilis og gonore«. Efter afslag fra justitsministeren blev der fremsendt en ny ansøgning med anbefaling fra 113 borgere i Sønderborg. Dette ændrede dog ikke den første afgørelse, og hun fik endeligt afslag i april 1921.⁴⁸

C. Jacobsen, Flensborg, født i Ullerup 1863. Han havde de sidste 16 år fungeret som kurpfuscher i Flensborg, hvor han behandlede mange patienter fra sognene nord for den nye grænse. Med ansøgningen fulgte en varm anbefaling fra Den Slesvigske Forening i Flensborg, der karakteriserede ham som: »en dansksindet, ædruelig, meget ordentlig samt rolig person«. Han fik afslag 10. februar 1921, begrundet med at bopælskriteriet ikke var opfyldt.⁴⁹

Christian Clausen, Sønderborg, født 1865 i Egen på Als. Han havde siden 1895 drevet behandlervirksomhed for venner og bekendte i Sønderborg og omegn, men henviste til lægerne i alvorlige tilfælde. Han havde tidligere slået op i nogle bøger for at se hvilken medicin, der skulle anvendes, men havde mistet bøgerne i 1919 ved en brand. Amtslægen og politimesteren kunne »under ingen omstændigheder

Hans Hansen Voigt oprettede i 1911 *Das Keiserliche Homöopatische Sanatorium* i Fynshav. I 1913 flyttede han sin praksis til Asserballe-skov, hvor han behandlede alle slags sygdomme og udførte operationer i fuld narkose. I Australien købte han titlen *dr. med. et chir.*, og han insisterede på at arbejde på lige fod med lægerne. Han havde betydelig opbakning af borgere og sågar sygekasserne. Men han blev nægtet dansk licens. Foto: Privat.

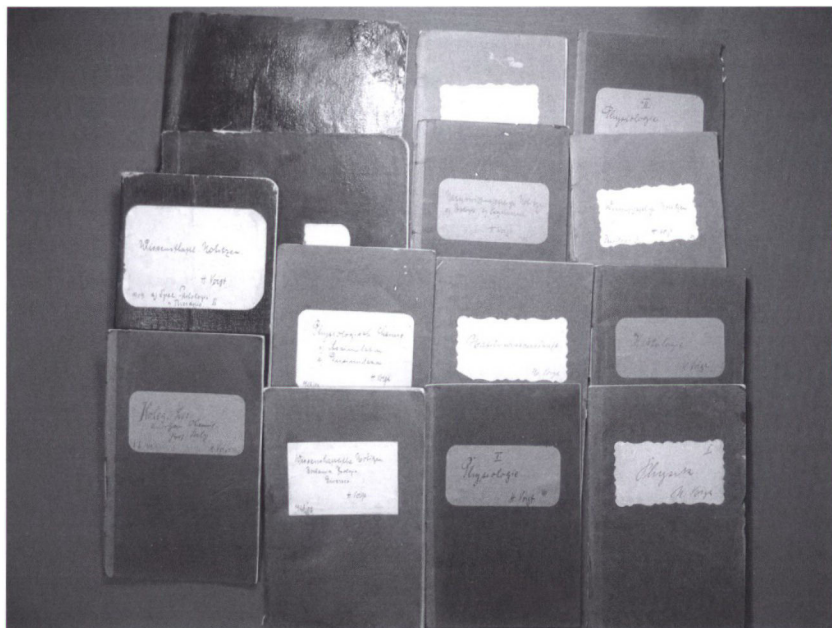

anbefale«. Sundhedsstyrelsen skrev: »Virksomheden har ingen betydning for hans eksistens, han er ganske uvidende«. Han fik afslag den 1. marts 1921.⁵⁰

Hans Hansen Voigt, Asserballe, født 1877 i Asserballeskov. I 1906-09 var han i Berlin og Kiel, hvor han ifølge egne oplysninger studerede medicin og bestod den naturvidenskabelige prøve. Samtidig skrev han et par artikler om homøopatiske emner. Universitetet i Kiel kunne imidlertid oplyse, at der ikke havde været indskrevet nogen person med navnet Hans Hansen Voigt ved det medicinske fakultet dér. Den 1. maj 1911 oprettede han *Das Keiserliche Homöopatische Sanatorium* i Fynshav.

Fra *The Southern College of Medicine and Surgery* i Australien skaffede han sig titlen *dr. med. et chir.* Ifølge en udateret, egenhændig afskrift af et dokument (originalen var ifølge Voigt bortkommet) havde han gennemført et 4-årigt studium ved kollegiet og havde bestået eksamen i medicin og kirurgi. Overfor amtsforstanderen indrømmede han dog i 1913, at han aldrig havde været i Australien, men at han havde fået doktordiplomet og titlen ved at indsende et pengebeløb og en kopi af en artikel, *Entwurf zu einer vergleichender Biokinetik*, til det australske fakultet. I 1913 flyttede han sin praksis til Asserballe-skov, hvor han behandlede både medicinske og kirurgiske sygdomme og bl.a. opererede patienter i fuld narkose.

I årene 1912-17 blev han flere gange idømt bøder på op til 200 mark

Hans Hansen Voigts notesbøger. Bøgerne blev forelagt Sundhedsstyrelsen som dokumentation for Voigts uddannelse, da han søgte dansk licens. Voigt oplyste, at han havde studeret medicin i Kiel, men universitetet i Kiel kunne imidlertid oplyse, at der ikke havde været indskrevet nogen person med navnet Hans Hansen Voigt dér. Foto: Andreas Johansen.

for kvaksalveri. I 1916 blev han anklaget for manddrab, idet en patient døde to timer efter at have fået en injektion mod astma. Voigt blev imidlertid frikendt ved retten, fordi de sagkyndige ikke kunne svare på, om patienten var død, hvis hun ikke var blevet behandlet af Voigt.

Allerede før Genforeningen søgte Voigt om tilladelse til at fortsætte sin virksomhed, hvilket blev afslået, da der endnu ikke forelå nogen lov på området. Dette udløste omgående en kraftig reaktion hos befolkningen, og i marts 1920 – før Genforeningen – modtog justitsministeren et brev med 3.605 underskrifter fra beboere på Als med anmodning om, at »Dr. Voigt fra Asserballeskov må fortsætte sin store gode virksomhed mellem os«. Voigt fortsatte med at praktisere, og i august 1920 klagede beboere på Als til Sundhedsstyrelsen over, at apotekerne nægtede at ekspedere recepter udskrevet af Voigt.⁵¹

I juli måned 1920 søgte Voigt om tilladelse til at fortsætte sin »læge-

virksomhed på Als« – altså ikke blot om tilladelse til at fungere som lægpraktikant, men tilladelse til at fungere på lige fod med de autoriserede læger. Sundhedsstyrelsen indledte nu en grundig undersøgelse af Voigts virksomhed. Han blev bedt om at dokumentere sin uddannelse. Som dokumentation afleverede han sine skolepapirer, afskrift af dokumentet fra »The Southern College«, og en samling noteshefter fra forelæsninger. Styrelsen indhentede nu udtalelser fra den tyske tid, og fra amtslægen, politimesteren og lægekredsforeningen. Alle var stærkt negative overfor Voigts arbejde, der blev betegnet som »absolut skadelig, og langt farligere for befolkningen end de fleste andre kvaksalvere«. Den 30. december 1920 fik han afslag på fortsat virksomhed fra Justitsministeriet. Voigt fortsatte imidlertid med at praktisere, endog med fuld accept fra de lokale sygekasser.⁵²

De følgende år skrev Voigt talrige breve til Sundhedsstyrelsen og forskellige ministerier. Desuden skrev han flere gange til kongen. I brevene beskrev han sin store indsats for egnens borgere og gjorde kraftigt opmærksom på, at han var meget dansksindet. Foreninger og talrige enkeltpersoner støttede ham til stadighed i breve til Justitsministeriet, Sundhedsstyrelsen og i avisindlæg i både danske og tyske blade.⁵³

Sundhedsstyrelsen blev efterhånden noget usikker. I et voteringsnotat den 16. juli 1921 står der, at »et afslag uden tvivl vil vække stor mistemning blandt befolkningen på Als«. Sagen var ved at blive politisk, og styrelsen anbefalede derfor, at Voigt fik tilladelse til at fungere som lægpraktikant. Dette afslog Voigt imidlertid, han ville have lov til at arbejde på lige fod med lægerne: »Min praksis afviger væsentligt fra andre homøopaters virksomhed, eftersom min praksis omfatter alle de forskellige discipliner, både kirurgiske og interne, som måtte forekomme i en almindelig landpraksis«. I marts 1922 anmodede han Sundhedsstyrelsen om tilladelse til: »At jeg betegner mig som dr. med. Voigt, homøopat (promoveret i udlandet). – At smitsomme sygdomme udtages af min behandling. – At sygebesøg tillades, så vel som den mindre kirurgi uden almindelig narkose. Ligeledes kvindesygdomme med undtagelsen af fødselshjælper«. Da han atter fik afslag, søgte han Undervisningsministeriet og det Lægevidenskabelige Fakultet om tilladelse til at gennemgå et kursus eller en volontørtid eller lignende ved et sygehus. Universitetet så sig ikke i stand til at hjælpe.⁵⁴

Egnens læger klagede jævnligt over Voigt. I 1923 meddelte Harry Hansen, Tandslet, at Voigt havde forvoldt to patienters død; blandt andet døde en 8-årig dreng med difteritis efter behandling med serum-

injektioner. Voigt afviste anklagen og vendte endnu engang tilbage til sin ret til at bruge dr. med. et kir.-titlen. Han påstod nu med henvisning til *Berliner Homöopathische Zeitschrift*, at det i tysk tid var tilladt at bruge disse titler, hvis de var erhvervet i udlandet, hvilket hans jo var.

Samme år gjorde læge Birkedal i Sønderborg amtslæggen opmærksom på, at Voigt havde bortopereret det ene bryst på to kvinder på grund af brystbetændelse. Voigt havde sagt, at det drejede sig om tuberkulose. Klagen blev bekræftet af overlægen ved Statshospitalet i Sønderborg. Endvidere havde Birkedal hørt, at Voigt skulle have foretaget et større antal amputationer. Dette er dog ikke bekræftet.

Voigts sag spidsede til, og efter han havde taget en patient med tuberkulose i behandling, blev der foretaget en politiafhøring den 31. maj 1923.⁵⁵ Inden der forelå en afgørelse på denne nye sag, døde Voigt af »hertesvaghed« den 2. september 1923.

Tønder amt

Jens Juhl, Østergasse, født 1866 i Skærbæk. Han havde virket som behandler siden 1912.

Amtslægen frarådede tilladelse: »Han har ikke nogen som helst uddannelse eller betingelser for at kunne diagnosticere respektive behandle sygdomme«. Amtet og Sundhedsstyrelsen frarådede ligeledes. Juhl fik afslag 30. august 1920. Trods afslaget fortsatte han med at praktisere. I 1926 forespurgte han oven i købet Ministeriet for Sundhedsvæsen, om det var tilladt at modtage betaling for udgifter til transport og tidsspilde i anledning af behandling af personer. Ministeriet svarede: »Det er Dem overhovedet ikke tilladt at tage personer under behandling«. Som et kuriosum bad en landmand i Arrild i 1926 Indenrigsministeriet om tilladelse til, at Jens Juhl måtte behandle hans hest. Ministeriet fandt ikke anledning til at foretage sig yderligere i sagen.⁵⁶

Kjeld Petersen Oxen (Oksen), Tønder, født 1874 i Skærbæk. Ifølge egne oplysninger havde han studeret ved forskellige læreanstalter i Berlin og Leipzig, hvor han blev undervist i en række medicinske discipliner (anatomi, fysiologi, patologi, gynækologi, førstehjælp, hydroterapi, almindelig massage og Thure-Brandts massage). I 1914 oprettede han en kuranstalt i Tønder, Banegårdsgade 8. Han behandlede alle slags sygdomme med en række forskellige behandlingsformer (røntgenterapi, diatermi, hydroterapi, massage, specielt Thure-Brandts

massage og medicoelektriske behandlinger). Han undlod kun at behandle, når han mente, at sygdommen var uhelbredelig. I 1919 ansatte han en tysk læge, K. F. W. C. Reuter, på anstalten.⁵⁷

Amtslæge Lausten-Thomsen skrev i sin indstilling: »Hans uddannelse har dog ikke givet ham de nødvendige forudsætninger for at anvende disse midler med nogen som helst kritik. Han har ingen forestilling om deres virkningsmåde. Det må på det bestemteste frarådes at give Oxen tilladelse til at behandle syge«. Politimesteren kunne ligeledes ikke anbefale, da Oxen ikke kunne fremvise fyldestgørende dokumentation for sin uddannelse. Amtsassessoren anbefalede derimod, men tilføjede dog: »Efter amtets formening bør der i hvert fald fastsættes særlige indskrænkninger i pågældendes ret, og særlige bestemmelser om måden hvorpå den udøves«. ⁵⁸

Inden ansøgningen var færdigbehandlet i Sundhedsstyrelsen blev Oxen anklaget for fosterfordrivelse. Han havde i adskillige tilfælde behandlet gravide kvinder med sædebade, Thure-Brandts massage og Teslastrøm, hvorefter kvinderne aborterede i umiddelbar tilslutning til behandlingen eller få dage efter. Oxen blev dog frikendt ved retten i Sønderborg den 13. april 1921, da man ikke kunne bevise, at der forelå tilsigtet fosterfordrivelse.⁵⁹

Oxen forsøgte nu at sælge kuranstalten til Dr. Reuter, der havde været formel leder af anstalten siden 1919. Den 26. april 1921 fik Reuter imidlertid afslag på sin ansøgning om dansk autorisation som læge. Salget af kuranstalten blev herefter opgivet. Sundhedsstyrelsen indstillede, at Oxen ikke fik tilladelse til fortsat virksomhed, »idet hans virksomhed rummer direkte farer for hans klientel«. Den 6. juni 1921 fik han afslag fra Justitsministeriet. Trods afslaget fortsatte Oxen sin virksomhed. Han annoncerede i dagbladene, og han meddelte amtslægen, »at han ikke ville afstå fra at tage patienter i behandling og tilføjede, at han nok skulle meddele mig, når dette skete, for at tiltale kunne rejses«. ⁶⁰

De følgende år skrev han flere breve til Sundhedsstyrelsen, Retslægerådet og justitsministeren. Tonen i brevene blev tiltagende skarp: »Når disse fotografier og takkeskrivelser ikke skulle være Dem nok for at bevidne min dygtighed som lægpraktikant, da vil jeg tilstille Dem 10.000 underskrifter fra folk af alle klasser, som ønsker min forbliven i Tønder«. I brevene angreb han alt og alle, navnlig amtslægen og sundhedslovene: »Sådan en lov er for kvaksalvere, men ikke for mænd, der helbreder sygdomme på basis af de nyeste videnskabelige teorier«. Han vedlagde ofte fotografier og takkeskrivelser fra patienter, som han hav-

de helbredt efter, de var opgivet af lægerne: »Han [Oxen, red.] har efter opgivelsen fra Dr. Kühl, Højer, taget ham [brevskriverens far, red.] på dødens rand – hvor studert doktor har opgivet sit klygt og dygt, ham har han ligeledes fuldstændig helbredt« og »er tilfreds og helbredt efter røntgenbehandling for tuberkulose i højre knæ, – er behandlet hos min læge uden virkning, nu er jeg fuldstændig kureret på tre måneder«. I aviserne var der samtidig en kraftig aktivitet i form af artikler og læserbreve fra borgere i Tønder og Oxen selv om sagen.⁶¹

Den 3. november 1921 blev Oxen idømt en bøde på 200 kr. for sin fortsatte virksomhed. Han sagde i retten, at han var klar over, at han var blevet nægtet tilladelse. Han havde imidlertid fortsat sit arbejde, fordi han i 1919 fik oplyst, at Danmark efter Genforeningen ikke påtænkte at forbyde nogen næringsvej, der var lovlig i Tyskland.⁶² Politimesteren betegnede nu Oxen som »en ualmindelig ondartet kvaksalver, dertil på vej til kværlantforrykthed og utvivlsomt noget sexuel pervers, da han fortrinsvis gør kvinders kønsorganer til genstand for sine hestekure«. De sønderjyske rigsdagsmænd holdt møde om homøopaternes stilling, og her udtalte både H. P. Hanssen og grev Schack sig til fordel for lægepraktikanterne, bl.a. Oxen. Statsadvokaten oplyste imidlertid i et brev rigsadvokaten om, at grevens kone var blevet behandlet hos Oxen, »hvilket måske forklarer grevens holdning«.

Lokalt ønskede man sagen afsluttet. Amtsassessoren bad den 28. marts 1921 Justitsministeriet om en hurtig afgørelse for at få anstalten lukket. Huset skulle omdannes til boliger: »Her er største boligmangel, bl.a. er der ingen bolig til en oberstløjtnant i byen. Han bor på et hotel, til der findes noget. Han skal have en lejlighed i huset«. ⁶³

Den 7. november 1921 fik Oxen atter afslag, nu på en ansøgning fremsendt til kongen. Der blev rejst nye anklager mod Oxen, og sidst på året 1922 blev han idømt fængselsstraf for sin fortsatte virksomhed. Oxen optruede herefter for Tyskland og flyttede til Flensborg i 1923.⁶⁴

Aabenraa amt

Peter Petersen Hissel, Tombøl, født 1876 i Tombøl. Familien havde gennem fem generationer drevet behandlervirksomhed. Han var proprietær og en kendt og agtet mand på egnen. Han behandlede navnlig forvridninger og simple benbrud, men tog sig i mindre grad også af andre sygdomme, blandt andet solgte han en selvkomponeret helbredende olie, »Hisselolie«.

Amtslægen, amtet og politimesteren anbefalede tilladelse. Trods anbefalingerne frarådede Sundhedsstyrelsen efter nogen intern diskussion med begrundelsen: »Det er ikke ansøgerens levevej«. Den 1. april 1921 fik han afslag fra Justitsministeriet.⁶⁵

Ernst Alfred Schröther, Aabenraa, født 1874 i Schlesien. I forbindelse med sanitetstjeneste ved tysk Røde Kors havde han deltaget i et årskursus ved den Ortheyske læreanstalt for naturlægevidenskab og kvindelig lægebehandling. I 1913 startede han en praksis i Berlin. Februar 1919 giftede han sig med enken efter en afdød praktiker i Christiansfeld (Julius Schødt) og videreførte hans praksis. I april 1919 flyttede han til Aabenraa. Hverken amtslægen, amtet eller Sundhedsstyrelsen kunne anbefale: »Der findes intet i hans uddannelse, der kan tale for en tilladelse, – opfylder ikke bopælskriteriet«. Afslag blev meddelt den 23. december 1920.

Efter afslaget fortsatte han med at praktisere og udskrive recepter. Sundhedsstyrelsen gjorde imidlertid den lokale apoteker opmærksom på, at apotekerne ikke måtte ekspedere recepter udstedt af ham. Schröther flyttede så til Flensborg, hvor han fortsatte sit arbejde og hjalp danske kolleger, bl.a. Harbeck og Lehmann Schøtt, ved at udskrive recepter for dem.⁶⁶

Johann Nielsen Jepsen, Rødekro, født 1867 i Aabenraa. Han var gift, og havde seks børn. Familien levede af hans behandlervirksomhed. Til en politirapport oplyste han, at han havde praktiseret forskellige steder siden 1901 (Rødekro, Schweiz, Flensborg, Hamborg og fra marts 1919 atter i Rødekro). Amtslægen mente, at oplysningerne om hans tidligere funktion ikke var korrekte, men anbefalede dog tilladelse. Politimesteren anbefalede ligeledes, »under hensyn til, at han i en alder af 60 år ikke kan påbegynde en anden virksomhed, der kan forsørge ham og hans familie«. Sundhedsstyrelsen afslog imidlertid: »Han opfylder ikke bopælskriteriet, – er ikke i besiddelse af fremragende kvalifikationer«. Han fik afslag den 14. marts 1921.⁶⁷

Myndighedernes håndtering af sagerne

Administrativt blev sagerne behandlet korrekt af såvel de lokale som centrale myndigheder. I sagsakterne findes i alle tilfælde udtalelser fra relevante instanser, og ved fremsendelse af en fornyet ansøgning

blev sagen endnu engang behandlet seriøst. Sagerne blev behandlet hurtigt, og det var ikke myndighederne, men fornyede ansøgninger og lokalbefolkningens reaktioner, der var skyld i at visse sager strakte sig over flere år.

Udtalelser fra nytillflyttede embedslæger og Sundhedsstyrelsen giver imidlertid indtryk af, at der undertiden var en manglende forståelse for den sønderjyske kultur og tankegang. De nye embedslæger var uden tvivl bekendt med kvaksalverproblemer fra deres arbejde i Danmark, men er nok blevet overraskede over problemets omfang i Sønderjylland. Navnlig var amtslæge Refslund i Haderslev meget negativ overfor behandlerne i begyndelsen. Senere antog han dog en mere konstruktiv holdning, der gjorde, at han fik ganske stor indflydelse på såvel lovgivningen som Sundhedsstyrelsens holdning til problemerne. I 1923 anbefalede han oven i købet direkte en sag, som han tidligere havde bedømt negativt.⁶⁸ Embedslægerne i Aabenraa og Tønder, der havde en sønderjysk baggrund, var mere moderate og afbalancerede i deres holdning til kvaksalverne. De tog i udstrakt grad hensyn til ansøgerens alder og specielle lokale forhold.

Blandt amtsassessorerne markerede Smit i Haderslev sig navnlig. Han var sønderjyde og en stærk fortaler for behandlerne. De øvrige assessorer markerede sig ikke i samme grad, men anbefalede i flere tilfælde tilladelse, når ansøgerens eksistens var afhængig af en sådan, ligesom de ofte lagde vægt på særlige lokale forhold.⁶⁹

Sundhedsstyrelsens holdning var meget vekslende. I begyndelsen mente udvalget, at kvaksalverne uændret kunne fortsætte deres arbejde indenfor regionen. Senere, da man blev klar over problemets omfang, blev medlemmerne meget negative overfor behandlerne, og efter maj 1921 kom der ingen positive indstillinger fra styrelsen. Der var ofte uenighed blandt medlemmerne i udvalget, og deres holdning ændredes undertiden fra den ene dag til den næste. I nogle sager politiserede medlemmerne, der følte sig presset af befolkningens reaktioner og Justitsministeriets holdning – man var bange for komme i en uheldig stilling, såfremt »sagerne kørte af sporet« i Justitsministeriet. Undertiden drøftedes en tilladelse på noget specielle betingelser. Således foreslog et medlem tilladelse i en sag på betingelse af, at der i behandlerens konsultations- og venteværelse blev opslået en stor plakat med angivelse af, at de, der lod sig behandle, måtte være klar over, at de derved mistede ret til ulykkesforsikring og invalidepræmie.⁷⁰

I Det midlertidige Ministerium for Sønderjyske Anliggender var

holdningen gennemgående positiv overfor kvaksalverne. Man nedtonede til stadighed problemets omfang, og ministeren, H. P. Hanssen, udtalte sig flere gange til fordel for kvaksalverne.⁷¹

Akterne giver ikke noget sikkert indtryk af Justitsministeriets holdning. Ministeriet fulgte som regel Sundhedsstyrelsens indstilling. Ministeriet følte sig dog undertiden presset af befolkningens reaktioner. Efter protester returnerede ministeriet i flere tilfælde en sag til styrelsen med anmodning om, at en negativ indstilling blev taget op til fornyet overvejelse – til stor irritation for styrelsens medlemmer. Protester fra befolkningen medførte i et enkelt tilfælde, at ministeriet tilbød en behandler tilladelse, skønt han havde været straffet flere gange for sin virksomhed og fra alle sider blev betegnet som yderst farlig.⁷²

Befolkningens reaktion på afslagene

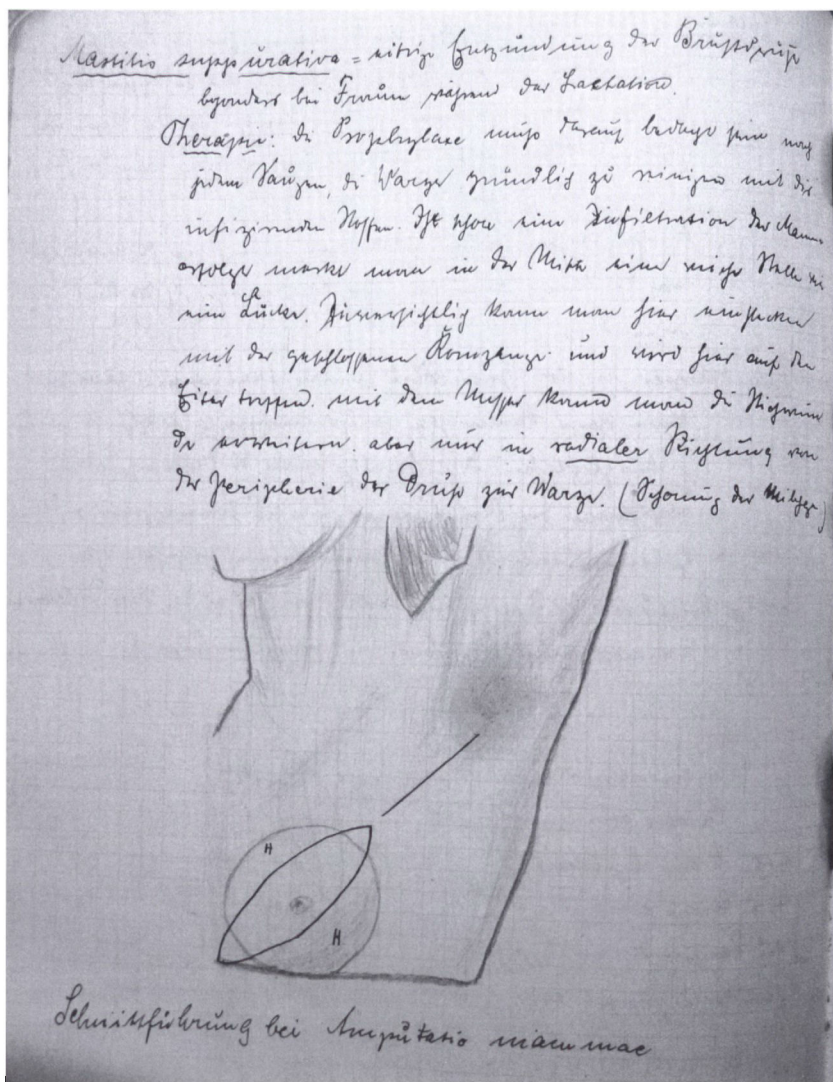
Afslag medførte i mange tilfælde kraftige protester fra den sønderjyske befolkning. Særligt når det drejede sig om behandlere, der havde det som hovederhverv, og hvis eksistens afhang af en tilladelse.

H.P. Hanssen havde lovet, at alle, der havde et lovligt erhverv i den tyske tid, kunne fortsætte dette efter Genforeningen, og befolkningen forstod ikke, at regeringen løb fra løftet.

Mange opfattede afslagene som »et voldsomt indgreb i hjemmenes personlige ret til at lade sig betjene af den, som i over ti år uantastet har gjort sig fortjent til disses tillid«.⁷³

Både dansk- og tysksindede aviser kommenterede »de urimelige afslag« i redaktionelle artikler. I læserbreve kritiseredes afgørelserne. Mange var skuffede over det brudte løfte og gav udtryk for, at behandlere fra tysk tid havde »en velerhvervet rettighed« til at udføre behandlinger, en rettighed der ikke kunne tages fra dem.

Der blev foranstaltet underskriftsindsamlinger med op til 4000 underskrifter, der med skarpe protestskrivelser blev sendt til Justitsministeriet. Justitsministeren og H. P. Hanssen, Sundhedsstyrelsen og lokale instanser modtog protester fra sønderjyske rigsdagsmænd og andre mere eller mindre kendte og indflydelsesrige personer. Den Nordslesvigske Kvindeforening afleverede »en alvorlig opfordring« til fordel for Voigt til amtsudvalget i Sønderborg: »Vi tillader os at udtale, at vi i højeste grad beklager den hårde fremfærd mod denne mand, som ved sine evner og uegennyttige færd, ikke mindst i de

Side fra Voigts notesbøger med beskrivelse af operationsteknikken ved bryst amputation.
 Foto: Andreas Johannsen.

svære krigsår, har tjent hjemmene på en særdeles tiltalende måde, og været mange til uvurderlig hjælp og støtte». ⁷⁴

I 1927 oprettedes i Haderslev et »Udvalg til Værn om Homøopater-
 nes Rettigheder i Sønderjylland« med det formål at sikre Johannes

Harbeck og Lehmann Schødt en tilladelse. Udvalget markerede sig blandt andet gennem avisindlæg. Et indlæg omtaler »disse afgørelser, der griber ind på et af den sønderjyske befolknings aller ømfindtligste felter, retsbevidstheden«. Et andet slutter med ordene: »Bureaukrisen jubler – klogskaben synes desværre i dette forhold en ubekendt størrelse og fornuften sidder hjemme og græder«. Udvalget havde i maj 1927 et møde med sundhedsminister dr. med. Rubow. I en takkeskrivelse til ministeren konkluderede udvalget, »at man efter ministerens udtalelse må anse det for givet, at spørgsmålet angående homøopaternes praksisret nu vil blive ordnet på en sådan måde, at den sønderjyske befolkning og homøopaterne kan være tilfredse dermed«. I skrivelsen gør udvalget ministeren opmærksom på: »I øvrigt kender vi sådanne tilfælde, hvor en læge har fået lov til at fortsætte sin praksis til trods for, at der forelå graverende ting imod denne«. ⁷⁵

Protesterne medførte flere gange, at sager blev returneret fra Justitsministeriet til Sundhedsstyrelsen til genovervejelse. Sagerne blev taget op i styrelsen med nogen modvilje: »at meddele de pågældende tilladelse forekommer mig både uheldigt og mærkeligt«, og efter en sag blev returneret, begyndte styrelsen at drøfte, om man ikke skulle »benytte denne lejlighed til at optage hele kvaksalverispørgsmålet til behandling«. ⁷⁶

Lægernes holdning til kvaksalverne

Efter Genforeningen kom der ret hurtigt danske læger til Sønderjylland. Lokalt blev de nye læger imidlertid ofte opfattet som et fremmedelement, og mange patienter fortsatte med at konsultere kvaksalverne – undertiden på opfordring fra sygekasserne. Lægerne var udsat for betydelig konkurrence fra kvaksalverne, der ikke blot tog sig af patienternes sygdomme, men også udfærdigede attester af enhver art både til lokale myndigheder og til forsikringselskaber. ⁷⁷ De nye læger havde derfor undertiden svært ved at klare sig økonomisk, hvilket øgede deres negative holdning til kvaksalverne.

Bortset fra en vis faglig kritik var der derimod ingen væsentlig modstand mod kvaksalverne fra de læger, der havde fungeret i landsdelen i den tyske tid, vel nok fordi de kendte kvaksalverne, og fordi de var anerkendte i lokalsamfundene. Flere steder var der et fornuftigt samarbejde mellem lægerne og kvaksalverne. Kvaksalverne henviste uklare tilfælde til lægerne, og i Tønder, hvor kvaksalveren havde

apparatur til lysbehandling, henviste lægerne i stor udstrækning patienter til denne behandling hos ham, på trods af at han i øvrigt var kendt som en useriøs person.⁷⁸

Den største kritik af kvaksalverne kom imidlertid fra lægerne nord for Kongeåen. Dette kom navnlig til udtryk i *Ugeskrift for Læger*. De første indlæg om kvaksalveriproblemet ses i ugeskriftet i juni 1920.⁷⁹

Problemet blev taget op på lægeforeningens årsmøde i august 1920. Formanden, overlæge V. Scheel, sagde: »Formerne og vilkårene for udøvelse af lægegerningen er i de sønderjyske landsdele i visse henseender forskellige fra den i det øvrige land – når man skal tage hensyn til tidligere retsregler og til, hvad der ifølge den pågældende befolknings sædvaner må anses for praktisk gennemførligt. Jeg sigter naturligvis her navnlig til den meget omtalte kvaksalverilovgivning«. Dette gav anledning til en heftig debat, hvor bl.a. Chr. Vestergaard, Esbjerg, gik kraftigt imod den indførte lovgivning og fremdrog en række eksempler på, hvorledes kvaksalveriet blomstrede. Han sagde blandt andet: »Vi har ikke noget mod kvaksalverne i og for sig, men det, der har berørt lægestanden meget pinligt, er at staten påtrykker dem sit stempel overfor befolkningen, giver dem attest for at være kyndige i hele lægekunsten eller grene deraf. Det er det, vi mener i høj grad strider imod publikums interesse«. Formanden for Sundhedsstyrelsen, G. Tryde, gjorde opmærksom på, at Sundhedsstyrelsen ikke var ansvarlig for lovens formulering og forsikrede, at kvaksalverne ikke ville komme til at nyde meget blide kår under det danske styre: »Der er derfor ingen tvivl om, at i løbet af forhåbentligt ikke mange år, vil deres erhverv afgå ved en rolig død«. ⁸⁰ Helt frem til 1927 blev problemet taget op med jævne mellemrum på lægeforeningens møder.

Sygekassernes samarbejde med kvaksalverne

Da kvaksalveri var forbudt, var behandling hos kvaksalverne ikke omfattet af sygekassetilskud. De lokale sygekasser så imidlertid stort på dette. Sygekasserne i Lysabild og Tandslet anbefalede oven i købet patienterne at søge den lokale kvaksalver i stedet for lægen.

Harry Hansen, der havde nedsat sig som læge i Tandslet umiddelbart efter Genforeningen, skrev i august 1921 til Sundhedsstyrelsen: »Der er til mig blevet klaget fra flere beboeres side over, at de lokale statsanerkendte sygekasser i henholdsvis Lysabild og Tandslet sogne har forbudt deres patienter at søge læge og henviser dem til kvaksal-

ver Voigt, Asserballeskov, efter sigende med Sygekasseinspektoratets billigelse. De meddeler patienterne, at lægebehandling må de selv betale, hvorimod sygekassen betaler kvaksalverens regninger«. ⁸¹

De fleste sygekasser i Haderslev politikreds refunderede udgifter for behandling hos kvaksalverne. Hoptrup sygekasse refunderede således i 1921 34 konsultationer á 4 kr., og i 1922 57 konsultationer á 3 kr. og 119 á 3,50 kroner hos Harbeck. Haderslev sygekasse refunderede 778 kr. for behandlinger hos homøopater i 1921, og Åstrup sygekasse betalte fem regninger. ⁸²

Sygekassedirektoratet accepterede, at kvaksalverregningerne blev refunderet. På et møde i Tinglev den 1. marts 1921 mellem forretningsudvalget for De Samvirkende Sygekasser i Danmark og sygekasseledere enedes man om, at sygekasserne kunne betale regningerne, indtil der forelå en endelig afgørelse i den enkelte sag. ⁸³ Problemet var blot det, at sagerne ikke blev betragtet som afsluttede trods afslag, fordi kvaksalverne efter et afslag sendte nye ansøgninger til Justitsministeriet.

I maj 1925 bekendtgjorde Statens Sygekasseinspektorat, at der var indgået overenskomst mellem Centralforeningen af Sygekasser i Sønderjylland og de af Justitsministeriet anerkendte lægpraktikanter. Sundhedsstyrelsen kunne ikke acceptere overenskomsten. Inspektoratet anmodede derfor Indenrigsministeriet om, at overenskomsten måtte blive godkendt. Ministeriet bad om en udtalelse fra Sundhedsstyrelsen, der fortsat frarådede: »Det ville formentlig også af hensyn til konsekvenserne for den øvrige del af Danmark (hvor kvaksalveriet breder sig ret foruroligende, og hvor der kunne trænges til skærpene bestemmelser) være uheldigt, om man gav lægpraktikanterne i Sønderjylland en yderligere begunstiget stilling, ud over den, der allerede er indrømmet dem«. Inspektoratet bad nu Socialministeriet om en godkendelse, men også her blev overenskomsten forkastet. Da Inspektoratet endnu engang henvendte sig til Ministeriet for Sundhæsvæsen med anmodning om, at sagen blev taget op til overvejelse, meddelte ministeriet den 3. februar 1926 at: »det måtte have sit forblivende ved den af Socialministeriet truffne afgørelse«. ⁸⁴

Apotekerne og kvaksalverne

Så godt som alle kvaksalverne benyttede sig af homøopati i en eller anden grad. I tysk tid blev den homøopatiske medicin, der var receptpligtig, udleveret fra samtlige apoteker.

Min Kuranstalt er lukket i 14 Dage

paa Grund af, at jeg er kastet i Fængsel, fordi jeg har hjulpet min Næste til Sundhed. Saaledes haandhæves Loven mod os sønderjyske Demokrater.

K. Oksen,
Homøopat,
Tønder.

814

Annonce i Aabenraa Amts Socialdemokrat 5. januar 1923. Oksen indrykkede annoncen, da han blev idømt fængselsstraf for fortsat kvaksalverivirksomhed. Foto: Andreas Johansen.

§ 5 i bekendtgørelsen af 30. marts 1921 forbød imidlertid lægpraktikanterne at udstede recepter – et forbud, der i sig selv hindrede de godkendte homøopater i at fungere. Nogle forsøgte at omgå forbud-

det ved at få en kollega i Flensborg til at udskrive recepten, hvorefter medicinen blev udleveret på et apotek i Sønderjylland.⁸⁵

Den første tid efter Genforeningen udleverede mange apotekere homøopatisk medicin ordineret af såvel anerkendte som ikke anerkendte behandlere. Sundhedsstyrelsen gjorde gentagne gange apotekerne opmærksom på, at det var ulovligt, og efterhånden lukkede de fleste den gode forretning, det var at sælge denne medicin. Et brev fra 1921 til amtslægen i Haderslev viser omfanget: »Var det dog ikke muligt, om man i det mindste kunne forhindre ekspedition af recepterne. Jeg ved med absolut sikkerhed, at der dagligt ekspederes for op mod 100 kr. recepter på Løveapoteket fra homøopaten på Torvet. To gange har De dog mindet apoteker Hansen om det lovstridige deri. Der sendes homøopatisk medicin herfra til Kolding, Vejle og andre byer i Jylland, naturligvis fordi apotekerne der retter sig efter loven«. Efter en ny påtale blev Løveapotekets homøopatiafdeling solgt til apotekeren i Løgumkloster, der fortsatte udleveringen. I forbindelse med en politisag erklærede denne dog, at han kun ekspederede rekvisitioner på håndkøbsmedicin.⁸⁶

Ny dansk lægelov i 1934

Den sidste tilladelse til at udøve virksomhed som lægpraktikant i de sønderjyske landsdele blev givet til Johannes Harbeck i Haderslev den 29. juni 1934.⁸⁷ Den 14. marts 1934 var en ny lægelov, gældende fra den 1. januar 1935, blevet vedtaget i Folketinget, samtidig blev samtlige tidligere love, forordninger og plakater, hvoraf de ældste stammede fra 1672, ophævet. Den nye lov tillod uautoriserede personer at tage syge i behandling, blot de ikke udsatte vedkommende for en påviselig fare.⁸⁸

Ved udarbejdelsen af kvaksalveriparagrafferne (kap. 6, §§ 23-27) i den nye lov har man uden tvivl haft den tyske lovgivning for øje. På en række områder var den danske lov identisk med den tyske lov fra 1900. Det blev således forbudt kvaksalverne

- at anvende en lægetitel eller enslydende titel
- at udføre funktioner for stat eller kommuner
- at behandle på statsanerkendte sygekassers eller kommuners regning
- at foretage vaccinationer
- at behandle smitsomme sygdomme

Herudover blev der indført yderligere begrænsninger, der ikke fandtes i den tyske lov, i kvaksalvernes funktion: Forbud mod at udføre operative indgreb, fødselshjælp, røntgen- og radiumbehandling og bedøvelse samt forbud mod at anvende og ordinere receptpligtig medicin.

Regler for uautoriseret behandling 1920-1935

Tysk lov 1920 ⁸⁹ Tilladt efter anmeldelse hos embedslægen	Særlov for Sønderjylland 1920 ⁹⁰ Mulighed for tilladelse fra Justitsministeriet efter ansøgning	Dansk lov 1. januar 1935 ⁹¹ Tilladt, såfremt den syge ikke blev udsat for påviselig fare
Begrænsninger	Begrænsninger	Begrænsninger
Forbud mod anvendelse af lægetitel eller lignende	Forbud mod anvendelse af lægetitel eller lignende	Forbud mod anvendelse af lægetitel eller lignende
Ingen funktion for stat eller kommune	Ingen funktion for stat eller kommune	Ingen funktion for stat eller kommune
Ingen behandling på statsanerkendte sygekassers eller kommuners regning	Ingen behandling på statsanerkendte sygekassers eller kommuners regning	Ingen behandling på statsanerkendte sygekassers eller kommuners regning
Forbud mod at behandle smitsomme sygdomme	Forbud mod at behandle smitsomme sygdomme, kvindesygdomme og sindssygdomme	Forbud mod at behandle smitsomme sygdomme, kvindesygdomme og sindssygdomme
Forbud mod at foretage vaccinationer	Forbud mod at foretage vaccinationer	Forbud mod at foretage vaccinationer
Funktionen begrænset til hjemstedskommunen	Funktionen begrænset til hjemstedskommunen	Funktionen ikke geografisk bestemt
	Forbud mod at udføre operative indgreb, fødselshjælp, røntgen- og radiumbehandling og bedøvelse	Forbud mod at udføre operative indgreb, fødselshjælp, røntgen- og radiumbehandling og bedøvelse
	Forbud mod at anvende og udskrive receptpligtig medicin, udskrevne recepter må ikke ekspederes på apoteket	Forbud mod at anvende receptpligtig medicin, udskrevne recepter må ikke ekspederes på apoteket
Underlagt tilsyn fra embedslægen	Underlagt tilsyn fra embedslægen	

Skemaet viser begrænsninger for uautoriseret behandling efter tysk lov gældende i Sønderjylland til Genforeningen, efter særloven 1920 gældende for Sønderjylland, og efter dansk lov gældende for hele kongeriget fra 1. januar 1935. Uautoriseret behandling var forbudt i Danmark, bortset fra Sønderjylland, indtil 1. januar 1935.⁹² Det ses, at begrænsningerne i de danske love på en række punkter var identiske med begrænsningerne i den tyske lov.

Der er ingen tvivl om, at kvaksalversagerne i Sønderjylland ved Genforeningen var medvirkende og måske årsagen til, at lægeloven blev revideret. Allerede i maj 1925 gjorde amtslæge Refslund i Haderslev Sundhedsstyrelsen opmærksom på, at dansk kvaksalverilovgivning burde revideres. De gamle love og forordninger var efterhånden fuldstændigt udhulede. Efter loven var kvaksalveri forbudt uanset skader, men ved retssager krævede juristerne nu bevis for, at kvaksalveren enten direkte eller indirekte havde udsat den syge for fare, før det blev anerkendt, at der forelå en strafbar handling. Refslund slutter sit brev til Sundhedsstyrelsen med: »Men hvorfor overlade det til juristerne at finde ud af, hvorledes de så nogenlunde kan klare sig med love, der ikke er tidssvarende? Man kan godt være bekendt at tage det gode, der hvor man finder det, og det ville ikke betyde kulturel tilbagegang, men tværtimod et fremskridt, hvis lignende bestemmelser, som de i Tyskland gældende, blev sat i stedet for den danske kvaksalverilovgivning«. ⁹³

Refslunds henvendelse gjorde sandsynligvis indtryk på Sundhedsstyrelsen. I maj 1927 drøftedes en ændring af loven i styrelsen: »Men hvorfor ikke benytte denne lejlighed til at optage hele kvaksalverispørgsmålet til behandling?«. ⁹⁴ Den 1. januar 1935 blev det endelig en realitet.

KILDER OG NOTER

1. P. Fransen et al.: *Harmonisering eller særordning*. Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 85, p. 11-13. Aabenraa 2002.
2. A. Johannsen: *Tysk uddannede lægers fortsatte virke i Sønderjylland efter genforeningen*. Dansk medicinhistorisk årbog 2003, p. 139-165.
3. Dr. von Bitter: *Handwörterbuch der preußischen Verwaltung*, p. 121, 1025. Leipzig 1906.
4. Sundhedsstyrelsens ark. 981-1926, Rigsark.
5. H. Federspiel: *Kongeriget Danmarks Love*, p. 6, 140. København 1910. K. Carøe: *Jyske Benbrudslæger*, p. 5. Særtryk af Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 4. RIII. Århus 1920.
6. Anna-Elisabeth Brade: *Kloge folk, lærde folk og familierne*. Københavns universitets medicinhistoriske museum, 1996. I. C. Højensgård: *Folkekirurger*. Medicinsk Forum 1988, nr. 41, p. 123.
7. Den kirurgiske behandling blev helt overvejende varetaget af barberkirurger. Barberkirurgerne var barberer, der efter en mesterlæreuddannelse hos en erfaren barberkirurg havde lært at operere. Først med oprettelsen af Det kirurgiske Akademi i København i 1787 fik man i Danmark en formaliseret kirurgisk uddannelse. Barberkirurguddannelsen fortsatte imidlertid uændret sideløbende med den

- akademiske uddannelse, og de sidste barberkirurger fungerede til langt op i 1800-tallet.
8. H. Federspiel: *Kongeriget Danmarks Love*, p. 481, 541. København 1910.
 9. Sundhedsstyrelsens ark. 1801-1918, 1040-1919, Rigsark.
 10. Justitsminist. ark. 5247-1920, Rigsark.
 11. Tage Grodum: *Registrant af almen praktiserende læger og lægepraksis i Nordlesvig*, p. 20. Eget forlag 2003.
 12. K. Carøe: *Jyske Benbrudslæger*, p. 41-44. Særtryk af Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 4. RIII. Århus 1920. I. C. Højensgård: *Folkekirurger*. Medicinsk Forum 1988, nr. 41, p. 125.
 13. A. Johannsen: *Tysk uddannede lægers fortsatte virke i Sønderjylland efter genforeningen*. Dansk medicin historisk årbog 2003, p. 139-165.
 14. Anna-Elisabeth Brade: *Kloge folk, lærde folk og familierne*. Københavns universitets medicinhistoriske museum, 1996.
 15. De medicinske fagudtryk er direkte afskrevet efter Jørgen Niensens erindringer. Percussion = diagnostik ved banken på overfladen; ancultation, skal være auscultation = diagnostik ved at lytte gennem overfladen; palpation, skal være palpitation = diagnostik ved at føle gennem overfladen.
 16. Lokalhistorisk årbog for Hørup sogn. 1997, p. 7-12.
 17. Justitsmin. ark. 4439-1920, 5245-1920, 3166-1920, Rigsark.
 18. Sundhedsstyrelsens ark. 1801-1918, 1784-1921, Rigsark. Dybbølposten 19.8.1921.
 19. A. Johannsen: *Tysk uddannede lægers fortsatte virke i Sønderjylland efter genforeningen*. Dansk medicin historisk årbog 2003, p. 139-165.
 20. Sundhedsstyrelsens ark. 1801-1918, 1040-1919, Rigsark.
 21. A. Johannsen: *Tysk uddannede lægers fortsatte virke i Sønderjylland efter genforeningen*. Dansk medicin historisk årbog 2003, p. 139-165. Sundhedsstyrelsens ark. 1040-1919, Rigsark.
 22. Folketingstidende 1919/20. 26.6.1920, p. 2293.
 23. Justitsmin. ark. 576-1920, Rigsark.
 24. Haderslev stitsamtsark. 1986/20, Landsark. Åbenrå.
 25. Sundhedsstyrelsens ark. 1508-1920, 71-1921, Rigsark.
 26. Bekendtgørelse af 30.3.1921 om Udøvelse af Virksomhed som Lægpraktikant i de sønderjyske Landsdele. Lovtidende 1921, p. 249.
 27. Bekendtgørelse af 12.9.1922 om Udøvelse af Virksomhed som Lægpraktikant i de sønderjyske Landsdele, Lovtidende 1922, p. 1897.
 28. Sundhedsstyrelsens årsberetning 1926, p. 67.
 29. K. Carøe: *Jyske Benbrudslæger*, p. 41-44. Særtryk af Samlinger til Jydsk Historie og Topografi 4. RIII. Århus 1920.
 30. Sundhedsstyrelsens ark. 1508-1920, Rigsark. Haderslev amtsark. J1989-1920, Landsark. Åbenrå. Justitsmin. ark. 5244-1920, Rigsark.
 31. Justitsmin. ark. 4439-1920, Rigsark.
 32. Sundhedsstyr. ark. 1882-1920, Rigsark. Tønder amtsark. 566-1920, Landsark. Åbenrå.
 33. Sundhedsstyrelsens ark. 319-1922, 1937-1922, 1508-1920, Rigsark.
 34. Justitsmin. ark. 4520-1920, Rigsark.
 35. Sundhedsstyr. ark. 1916-1920, Rigsark.
 36. Ibid. ark. 5247-1920, 1265-1922, Rigsark. H. P. Hanssens privatark. 272-159, Landsark. Åbenrå.
 37. Ibid. ark. 272-159, Landsark. Åbenrå. Haderslev amtsark. 1984-1920, Landsark. Åbenrå.
 38. Sundhedsstyr. ark. 762-1924, Rigsark.
 39. Ibid. ark. 2176-1946, Rigsark.
 40. Ibid. ark. 734-1927, Rigsark. Haderslev Stiftstidende 14.5.1927.
 41. Sundhedsstyr. ark. 734-1927, 1784-1921, Rigsark. Indenrigsminist. ark. 3209-1934, Rigsark.
 42. Justitsmin. ark. 5243-1920, Rigsark.

41. H. P. Hanssens privatark. 272-159, Landsark. Åbenrå. Sundhedsstyr. ark. 1066-1920, Rigsark.
42. Justitsmin. ark. 5243-1920, Rigsark.
43. Sundhedsstyr. ark. 2069-1926, Rigsark.
44. Ibid. ark. 1508-1920, Rigsark. Justitsmin. ark. 5242-1920, Rigsark.
45. Sundhedsstyr. ark. 354-1921, Rigsark. Justitsmin. ark. 363-1921, Rigsark.
46. Sundhedsstyr. ark. 229-1921, 2098-1927, Rigsark. Justitsmin. ark. 5131-1920, Rigsark.
47. Sundhedsstyr. ark. 1508-1920, Rigsark. Justitsmin. ark. 8246-1920, Rigsark.
48. Ibid. ark. 4964-1920, Rigsark. Sønderborg amtsark. 1480-1920, Landsark. Åbenrå. Sundhedsstyr. ark. 18-1921, Rigsark.
49. Ibid. ark. 2352-1920, Rigsark.
50. Ibid. ark. 301-1921, Rigsark.
51. Justitsmin. ark. 3180-1920, 2673-1920, Rigsark. Sundhedsstyr. ark. 1380-1920, Rigsark.
52. Ibid. ark. 1380-1920, 349-1921, Rigsark. Sundhedsstyr. Årsberetning 1920, p. 36. Sønderborg fysikatsark. Korrespondance 1920-24, pk. 474. Landsark. Åbenrå.
53. Justitsmin. ark. 2092-1921, Rigsark. Dybbølposten 19.8.1921. Sønderburger Tageblatt 17.8.1921. Dybbølposten 5.9.1922.
54. Justitsmin. ark. 2673-1920, Rigsark. Sundhedsstyr. ark. 619-1923, Rigsark.
55. Justitsmin. ark. 2673-1920, Rigsark.
56. Sundhedsstyr. ark. 1282-1920, Rigsark. Minist. f. Sundhedsvæsen ark. 3502-1926, Rigsark. Indenrigsminist. ark. 3113-1926, Rigsark.
57. Justitsmin. ark. 5152-1920, 2092-1921, Rigsark. Sundhedsstyr. ark. 1834-1920, Rigsark.
58. Tønder amtsark. 566-1920, Landsark. Åbenrå.
59. Sundhedsstyr. ark. 816-1921, Rigsark.
60. Ibid. ark. 1834-1920, Rigsark. A. Johannsen: *Tysk uddannede lægers fortsatte virke i Sønderjylland efter genforeningen*. Dansk medicin historisk årbog 2003, p. 153. Tønder amtsark. 566-1920, Landsark. Åbenrå. Sundhedsstyr. ark. 816-1921, Rigsark.
61. Ibid. ark. 1784-1921, Rigsark. Justitsmin. ark. 2092-1921, Rigsark. Slesvig Posten 20.8.1921. Vestslesvigs Tidende 18.10.1921. Apenrader Tageblatt 25.10.1923.
62. Justitsmin. ark. 2092-1921, Rigsark.
63. Ibid. ark. 5152-1920, 3569-1920, Rigsark.
64. Ibid. ark. 5247-1920, Rigsark.
65. Sundhedsstyr. ark. 414-1921, Rigsark.
66. Justitsmin. ark. 3166-1920, Rigsark. Sundhedsstyr. ark. 1412-1920, Rigsark. Åbenrå amtsark. Bc 9-1920, Landsark. Åbenrå.
67. Sundhedsstyr. ark. 295-1921, Rigsark. Justitsmin. ark. 5156-1920, Rigsark.
68. Ibid. ark. 5131-1920, 5247-1920, Rigsark. Sundhedsstyr. ark. 1265-1922, 1508-1920, Rigsark.
69. Haderslev stiftsamtark. 1986/20, Landsark. Åbenrå. Justitsmin. ark. 5181-1920, Rigsark.
70. Sundhedsstyrelsens ark. 1801-1918, 734-1927, 2098-1927, Rigsark.
71. Justitsmin. ark. 5152-1920, Rigsark.
72. Ibid. ark. 2673-1920, Rigsark.
73. Sønderborg amtsark. 501-1920, Landsark. Åbenrå.
74. Dybbølposten 19.8.1921. Haderslev Stiftstidende 6.8.1927. Justitsmin. ark. 5243-1920, 3180-1920, Rigsark. H. P. Hanssens privatark. 272-159, Landsark. Åbenrå. Justitsmin. ark. 5152-1920, Rigsark. Sønderborg amtsark. 501-1920, Landsark. Åbenrå.
75. Haderslev Amtstidende 28.5.1927, 4.5.1927. Sundhedsstyr. ark. 734-1927, Rigsark.
76. Ibid. ark. 734-1927, Rigsark.
77. Ibid. ark. 526-1931, 229-1934, Rigsark.

78. Ibid. ark. 816-1921, Rigsark.
79. Ugeskrift for Læger 1920, nr. 82, p. 793.
80. Ibid p.1641-1654.
81. Sønderborg fysikatsark. Korrespondance 1920-24, pk. 474, Landsark. Åbenrå.
82. Justitsmin. ark. 1372-1923, Rigsark.
83. Ibid. ark. 5247-1920, Rigsark.
84. Sundhedsstyrelsens årsberetning 1926, p. 51.
85. Justitsmin. ark. 4520-1920, Rigsark. Sundhedsstyr. ark. 762-1924, 1066-1920, Rigsark.
86. Ibid. ark. 5247-1920, 1132-1925, Rigsark.
87. Indenrigsminist. ark. S1934-3209, Rigsark.
88. Lov om udøvelse af lægegerning. Lovtidende 1934, p. 126.
89. Dr. von Bitter: *Handwörterbuch der preussischen Verwaltung* p. 121, 808, 825, 1025. Leipzig 1906.
90. Lov om Udvidelse af Sundhedslovgivningens Gyldighed til de sønderjyske Landsdele. Lovtidende 1920, p. 118. Bekendtgørelse af 30.3.1921 om Udøvelse af Virksomhed som Lægpraktikant i de sønderjyske Landsdele. Lovtidende 1921, p. 249. Bekendtgørelse af 12.9.1922 om Udøvelse af Virksomhed som Lægpraktikant i de sønderjyske Landsdele, Lovtidende 1922, p. 1897.
91. Lov om udøvelse af lægegerning. Lovtidende 1934, p. 126.
92. H. Federspiel: *Kongeriget Danmarks Love*, p. 6, 140, 481, 541. København 1910.
93. Sundhedsstyr. ark. 981-1926, Rigsark.
94. Ibid. ark. 734-1927, Rigsark.